

РАЗЬДЗЕЛ ТРЭЦІ

«І яшчэ сказаў бы яму (таму, хто тужыць на часах, калі «цэны зьніжалі), што Сталін прадаваў нядорага тое мяса, якое ў маіх бацькоў-калгасьнікаў наогул задарма браў. І прывёў бы яму нявыдуманы бюджэт гэтых калгасьнікаў за 1952 год.

Прыход:

а) 120 кг прараслага зерня пшаніцы (празявалі, прамокла, прарасло, дзяржаве яно не патрэбнае, на табе, калгасьнік, жыві заможна),

б) 90 кг кукурузы ў пачатках (пачаткі таксама прайшлі як «прадукты», хаця ні свінка гэта ня есьць, ні кура не расклюе).

Расход:

а) 1500 рублёў (старымі) Сталінскай «дабравольнай» пазыкі (хаця пры спагнаньні яе часам і на зубах давалі),

б) падатак з двара (на казу, парсюка, сад) — 1000 рублёў. І 40 кг мяса.

Жартаваў неяк Жванецкі (і можа, думаў, што нам гэта сьмешна) — атрымліваем 250, жывём на 400.

А тут — прыходзем 5, расходзем — 2500. Унё як'.

І як зараз, бачу Яе, што нарадзіла мяне, на калгасным полі, ломам выкалупвае мерзлыя буракі зь зямлі (пры рацыёне — ляпёшка, цыбуля, соль) і прыгаворвае ў паўтрызьненні:

— Цэ ж рабства... Цэ ж рабства...

Але казаць усё гэта кадравіку ня стаў: чалавек зь мінулага — не зразумее».

(Зь ліста Міхаіла Ўладзімеравіча Дрозьдзіка, г. Чарнаўцы)

Неяк перамучылася восень і зіму на балоце, у лесе, а вясною праз галовы лясных і балотных людзей пракаціўся фронт — было, як ніколі раней, цяжка. Але затое якая надзея, што вось-вось усё кепскае апынецца здаду. Абы не спасьцігла бяда на самым парозе ратунку.

Пачынаецца тое, дзеля чаго варта ўсё пераносіць. А інакш такога і не перажыў бы, ня вынес.

У Вэнэры да таго ж быў Шэры: бацькаў падарунак і як бы запавет — з чым яна пойдзе ў іншае жыцьцё. Зьберагла Шэрага, ацалеў, застаўся пры ёй — самой цяжка верыцца. Было і так, што мыш ня ведала, у якой норцы схавалася, а тут — конь. І ад людзей, і ад ваўкоў трэба зьберагчы. Але калі гэтак пашанцавала, хіба нельга спадзявацца, што і далей будзе ня горш, — да лепшага ўсё ідзе.

І пацягнуліся людзі да згарэлых, разбураных сваіх гняздовішчаў, забраўшы, несучы з сабою ўсе страты, — не было анікога, хто б ня страціў. А Вэнэра не ішла, яна ехала — няхай і на разьбітай, чужой, а ня той, бацькоўскай, з фарбаванымі ступіцамі павозцы, затое конік у яе свой, цяпер назаўжды свой. І не адна ехала, яна можа і людзям памагчы: на возе дзетак — не палічыш. Пры іх бабулі, ужо зусім абязножаныя. Хто чый — не зразумееш, ды й ня мела значэньня. Загружаны дзецьмі воз і натоўп баб, што брыдуць усьлед. Дзьве каровы пры іх. Міма праносяцца незнаёма цяжкія машыны, кажуць, амэрыканскія, салдацікі нашы абавязкова крыкнуць, абавязкова памахаюць рукой:

— Эй, нявесты! Чакайце нас!

А самі — брудныя, змораныя, ну, нічым ня лепш за Вэнэрыну каманду.

— А ў нас ёсьць жаніх! — спрабуюць і бабы задзірацца. Гэта пра Тамаша, аднарукага дзеда-партызана. На адзіную яго руку намотаныя лейцы, але ён умудраецца і цыгарку ёю да вусоў падносіць. Можна падумаць, што з адною рукою і нарадзіўся.

Як зь цягніка: нехта злазіў, сыходзіў, зьбіраў у кучу сваіх дзетак і вёў палявымі дарогамі да нябачных вёсачак. Ня ведаючы, ёсьць там што альбо нічога — як і побліз шляху: брудныя пачныя коміны ды чорныя, яшчэ не зазеленыя сады. А на воз падсаджваюцца новыя пасажыры, дагружаюць яго стомленымі, вірлавокімі дзеткамі — каго здагоняць альбо хто нагоніць. Вэнэрын конь і кульгаць перастаў: як бы нават ганарыўся сваёю роляю, падзяляючы пачуцьці гаспадыні.

А што іх усіх чакае дома, якога хутчэй за ўсё і няма, адны вугалькі, — пра гэта ня кажуць. Не пра гэта кажуць, а ўсё пра салдацікаў, войска, на якое ніяк не наглядзяцца, не нарадуюцца. Свае, свае, вось яны нарэшце тут, — ня верылася ўжо, што і дажыць давядзецца! А што брудныя і галодныя на выгляд, і зусім не такія, якімі ўяўлялі іх, ну і што — такія яны нават бліжэй, радней.

Ня ведала і Вэнэра, што яе чакае ва Ўюнішчах, дакладней, ведала, што адна пякельная чарната на месцы ўсяго, што ёй дорага было, што было яе жыцьцём. Усё, што ў яе засталася, едзе зь ёю, — гэта Шэры, гэта некалькі баб, красуня Окця з Уюнішчаў, ну, і большкі-струпы яе памяці, якія, адно вочы апусьці на рукі, — адразу бачыш. За гэты час амаль прывыкла, што яна пачвара: пажаваныя агнём рукі, шыя. Але як, як ёй, дзяўчыне, да такога прывыкнуць, ёй, Вэнэры, якую ўсе вылучалі нават сярод дзяўчат больш дарослых?

Ня ведала, што цуд чакае-прычэквае яе ва Ўюнішчах. Неба вырашыла, мабыць, узнагародзіць хаця б гэтым цудам. Хто ведае, ці не за кошт будучыні? Той, якую, здавалася, так лёгка ўгадаць. Сьветлай і блазен-

най, як той сьвет для пакутнікаў-сьвятых, якія вераць, што ім прыгатаваны абавязкова рай.

Колькі разоў у лесе, на балоце Вэнэры ўсё гэта бачылася: вяртаньне ва Ўюнішчы. Пасьля таго хлява, пажару, канавы яна баялася ночы, сну, сноў, затое ўдзень як найве ўсё гэта бачыла — вяртаньне ва Ўюнішчы. Ня ў іншыя нейкія, а ў тыя, дзе жывуць яе бацька, яе маці, Антончык, сястрычкі, усе жывыя-здоровыя і вёска, як раней была. Вось гэта, аказваецца, і было шчасьцем — усё, што было раней, а яна, ды й ніхто, ня ведалі гэтага. Часьцей за ўсё згадвалася пасадка бульбы на сваім агародзе, о, гэта было заўжды сьвята. Радуюцца дзеці, памагаючы саджаць бульбу, баязьліва-ціха ўсьміхаецца мама, як бы бянтэжыцца каго раззлаваць альбо нешта спужнуць, ну, а бацька, проста як генэрал які, крочыць за плугам, торгаючы то адну, то другую ляйчыну, зьлёгка, як на хворага, на дахадзягу калгаснага коніка пакрыквае. Так цяжка выпрасіць каня ў брыгадзіра, міжволі будзеш паважаць, як капрызнага і важнага госьця. Усё перад вачыма, усе, хто табе дарагі тут, — і ціха вакол, а галасы ва ўсіх такія добрыя, і нічога кепскага не чакаеш, ня будзе... Як Вэнэра цяпер разумела сваю маму, яе заўсёды страх усё страціць, над якім разам з таткам дзеці пасьмейваліся, ад якога дружна стараліся абудзіць сваю маму.

Бабская, дзіцячая каманда Вэнэры пад'яжджала да Ўюнішчаў — да тых агародаў, садоў, брудных жоўта-белых печак, рэдкіх забудоваў і абпаленых платоў, дзе раней былі Ўюнішчы. Сэрца білася, быццам адрываў яго хто. Раптам завыла Окця. Яна бачыць упершыню такія Ўюнішчы: карнікі не злавілі яе ў лесе, сям'я яе, самая вялікая ў вёсцы — дванаццаць душ, гарэла безь яе... Вэнэра бачыла перакошаны запозьненым жахам твар прыгожай Окці і зноў вярталася ў той хлёў (на касагоры чарната дасюль), у гэтую вось канаву (ад вёскі яна цягнецца ажно сюды, да ўзьлеску).

— Вэнэра, глядзі, а твой дом стаіць! — Нечы голас, Вэнэра і ня чуе — чый: — А твой цэленькі!

Яна і сама бачыць дом, а ўсё ня можа паверыць, ёй усё здаецца, што сны наяве працягваюцца. Дах удалечыні, проста як люстэрка, зіхціць пад вясеньнім сонцам на захадзе.

— Багатая нявеста па цяперашнім часе, — разважліва кажа Тамаш. — Жаніхі цугам хадзіць будучь. Ну што ж. Не была б Станкевічава! Пра цябе і партызаны нашы толькі й гаварылі.

Яму жарты, ён тут збоку-прыпёку, нетутэйшы.

Мосьцік праз канаву зусім згніў, давялося ўсіх ссаджаць з павозкі, ня здарылася б бяды. Хаця б Шэры шчасьліва перабраўся, ног не паламаў. Тамаш на пару з канём здзейснілі пераход вельмі спрытна, вось што значыць мужчына. Шэры Тамаша з паўслова разумее.

На жоўтым касагоры — вялікае, неахопнае яе гора, той усясьветны жах: маленькая, калі здалёк глядзець, смаліа-чорная пляма ад згарэлага хлява. Вэнэру ўжо калоціць, як у ліхаманцы. У другі бок паглядзець — зіхоткі, як люстэрка, дах дому. Як чалавеку такое вытрымаць? Здаецца, што яна зь месца ня зрушыцца. Тамаш убачыў, зразумеў, паказаў на павозку:

— Сядай, чаго ўжо, звыклая справа...

Дапамог узлезьці — так і даехала паўжывая да самага двара. Там спаўзла з павозкі, як хвора, і пайшла да дому, ня глядзячы па баках, быццам баялася, што дом раптам знікне. За ёю і ўсе пацягнуліся, але наперад не забягаюць нават дзеці. Дзьверы расчыненыя, вокны павыбітыя: зблізку дом ужо не здаецца цудам са сну, выглядае пакалечаным, загаджаным, нежылым. Раптам выбег зь сенцаў сабака, дзіка, спалохана зірнуў на людзей і кінуўся наўцёкі. Ля парогу і ў сенцах мэталічныя ячэістыя скрынкі нейкія, глянула налева, у халодную палавіну, — поўны разгром. У чыстай палавіне — яшчэ болыны. Перакуленыя, валяюцца чыгункі, зэдлік зламаны, са сцяны спаўзлі брудныя, адсырэлыя шпалеры. Як калісьці скура зь яе рук... Тут да Вэнэры вярнулася ўся праўда: яна ўзвыла, сама напалохаўшыся свайго голасу.

— А татка, а мамка, дзеткі нашыя, а даруйце мне, я ж не вінаватая!..

Тыя, што зь ёю прыехалі, нясьмела адступіліся, каб пабыла і павыла адна. (Здалёк чуваць Окцін крык, выцьцё — яна на сваім падворку-папялішчы.) Пасьцель, дзе спалі бацькі, скінута пад ногі, дзіцячыя ложка — на дваіх і яшчэ на дваіх — перакуленыя. (У Станкевічаў усе спалі не на палацах, а на гарадзкіх мэталічных, зь сеткамі ложках.) Усё загаджана, затаптана: іх няма, анікога няма і ніколі ня будзе!

— Я не вінаватая, мы прыйшлі, мы тут, Шэрага я зьберагла, але што мне бяз вас, нашто яно ўсё?

Усё жыцьцё Ёюнішчаў, што засталася, ацалела, сабралася ў доме Вэнэры. У яе пасялілася і Окця (двор яе выгараў падчыстую), і яшчэ дзьве бабулькі, якія, як на сьмех, ацалелі, уратаваліся, калі і дачкі-сыны і ўнукі іх загінулі, адны вугалькі ад іх. Ну і ўсе нетутэйшыя: шасьцёра баб і дзясятка дзетак — сталі жыць у яе доме. Ня ехаць жа ім, не брысьці ў далёкі сьвет, дзе яшчэ і вайна не ўціхамірылася. Фронт нібыта спыніўся, а можа, і не, Ёюнішчы адрэзаныя балотнымі разьлівамі ад усяго сьвету. Дом сяк-так прыбралі, вычысьцілі, Тамаш і дзятва пабольная скупіліся ў левай, у «халоднай» палавіне. Там у іх шумна і тлумна далёка за поўнач. Маці шыкаюць на іх, каб суцішыць, але галоўны бузацёр — Тамаш, зь ім паспрабуй спраўся, старое, што малое, забаўляе іх бясконцымі байкамі.

Ён усё грозіцца, што пойдзе ў сваю вёску. Няма там нікога ў Тамаша, і самой вёска няма, але яму трэба быць на месцы: а раптам сыны знойдуцца, напішуць. Але ўсё ня йдзе, а бабы абяцаюць: вось вернуцца нашы мужыкі — адпусьцім.

— Ага, я ў вас нахштальт НЗ, недатыкальны запас. Толькі на той выпадак, калі нявыкруткі.

Тамаш, выявілася, ведаў, помніць Вэнэрынага бацьку, бываў ня раз з партызанамі ва Ёюнішчах.

— Ну, ты мяне не запомніла. Камандзіры ды ад'ютанты ад вас не вылазілі. Дзяўчынка такая бегала, дражніла нашу публіку. Але як мы цябе не прызналі? Калі каня забіралі. Гэта ж трэба!..

Усё так. Крыўдна толькі, што і па дарозе ва Ёюн-ішчы, калі вярталіся зь лесу дадому, пазнаў яе Тамаш толькі пасья таго, як Шэрага па шнары на назе пазнаў. Старая і ёсьць старая.

Справа, у «чыстай» палавіне Вэнэрынага дому, — уся малеча і зь імі бабы. Падзялілі на ўсіх ложка, анучы, якія ёсьць, ну, і на печцы, на лавах, што каля сьцен, можна спаць, а то й на падлозе — дом, дзякуй Богу, прасторны. Сама гаспадыня сьпіць на бацькоўскай пасьцелі, — а пры ёй цэлы вывадак дзетак, якія раўніва дамагаюцца права (па чарзе) спаць каля «цёткі Вэнэры». Вайна ў іх за гэта ідзе са сьлязьмі і крыкам, маткі ледзьве спраўляюцца наводзіць парадак і справядлівасьць. Але і старыя бабы ільнуць да Вэнэры, і ня толькі таму, што гаспадыня іх часовага прытулку, але і яшчэ чамусьці, Вэнэра гэта адчувае. Быццам яна мудрэй і старэй за іх усіх. Хаця кожная перажыла сваё, усім хапіла. Узяць тую ж Старую, высокую, худую бабу, — усе не маладыя, ёсьць нават старэйшыя, але менавіта яе называюць Старой — дык у яе яшчэ да вайны пачалося блуканьне, ажно з Сыбіру дабралася. Але і яна Вэнэру вылучае, як з роўнай заўжды размаўляе, а не суро́ва-павучальна, як зь іншымі.

Ад усяго гэтага Вэнэры тужліва і яшчэ болын няўтульна на сьвеце: быццам легла спаць, прачнулася і выявіла, што жыцьцё прайшло.

Лежачы ў пасьцелі калі ўгамоняцца і малыя, і старыя, яна расплюшчвала вочы і слухала свой дом: ня храп і стогны, вокрыкі пастаяльцаў, а за імі што. Дапамагалі ёй у гэтым ходзікі-гадзіньнік. Яна іх адкапала ў сьмецьці, узрадавалася як жывому, — пачысьціла, памыла нават, Тамаш падвесіў, прыладзіў да ланцужка нейкія жалезкі — і яны зацікалі. Як у дзяцінстве бывала да вайны. Цік ды цік, цік ды цік. А по-

тым — др-р-р... Нешта торгаецца, зрываецца. Але так заўжды было, калі бацька яшчэ толькі прывёз з гораду. Стрэлкі паказваюць то на жаўтавусага селяніна са снапом сьпелай пшаніцы, то на трактар з чырвоным сьцягам, то на сіняе, амаль зьлёнае неба. Яшчэ цікавей — збоку зазірнуць, праз шкельца: бегаюць, як жучкі-павучкі, калёсікі — колькі разоў разглядалі іх вочы Вэнэрыных сястрычак, браціка. Дзеці ў сям'і зьяўляліся, ледзьве падрасталі і пачыналі з рук цягнуцца да самага яркага ў доме прадмету. Вэнэра іх усіх па чарзе падносила да гадзіньніка, як на экскурсію.

Цяпер яна слухала ціканьне і ўсхрыпы ходзікаў, а праз гэтыя гукі пачынала чуць і сам дом, сьцены, дах і падполле. Знаёмае вялікае дыханьне дому, да якога прыслухоўвалася яшчэ ў дзяцінстве, цэлае жыцьцё, што так радасна-доўга цягнулася, пакуль былі ўсе зь ёю, усе і ўсё, без чаго сябе не ўяўляла. За вокнамі шапацеў сад, не шумеў, а менавіта шапацеў, шумна альбо гуляючы — крадком: у маленстве сад ёй здаваўся жывою істотаю вялікаю і добраю. Нача́мі яна і цяпер магла размаўляць зь ім, апе ўжо інакш. Тады ў доме, па гэты бок сьцен, былі і мама, і бацька, і сястрычкі з брацікам, цяпер жа яны ўсе т а м, за сьценамі, і разам з дрэвамі зазіраюць у вокны, таксама ўслухоўваюцца і чагосьці чакаюць ад яе. Пшто, што яны хочучь сказаць, пачуць: хаця б у сьне паведамілі!..

Раней за ўсіх прачыналася халодная палавіна дому, «Тамашова каманда»: гэтым што вечар, што раніца — не да сну. Ды й халаднавата там, грэюцца дурючы. Тамаш пра сваю пасьцель, як і заўжды, скажа так што ўсім цікава і сьмешна:

— Салдату аднаго шыняля хапае на любую пагоду. Старшына яму як тлумачыў? Зімою халадна? Дык жа ён суконны! Летам горача? Дык ён жа без падкладкі! Але толькі мой нямецкі — з паперы. Затое ў немцаў вёска — з цэглы. Каб яшчэ крыху, і Расеі як не было. Умела ваяваў немец, па-гаспадарску. Што значыць се-

лянін — галава ўсяму. Тэльман захацеў усіх паставіць пад рабочых, а Гітлер перахітрыў: не, усяму галава, хто на зямлі працуе.

— Падвяжы, дзед, пугу сваю, каб па вушах сабе не заехаў! — папярэджвала яго мудрая Старая. — Эн-кавэдэ вярнулася. Забыў? А то думалі: вайна скончыцца — і ні табе таго, ні табе другога...

— А што тое энкавэдэ мне зрабіць можа? Немец і той не зрабіў. Во толькі руку адцяпаў. Ды й то — гангрэна.

— Фашыст цябе не дастаў, а гэны дастане.

Неяк адразу склалася, што да Старой, да яе сухога голасу прыслухоўваліся. Вэнэры здавалася, што гэтая худзюшчая, як ссохлы на агародзе сланечнік, жанчына нешта ведае такое, зможа і ёй дапамагчы вярнуцца да чагосьці, што назаўжды засталася ў страшным тым пажары. Вочы ў Старой такія: ведае ўсё, бачыла ўсё, змагла і адолела ўсё. Яе падабралі ля дарогі, зусім зьняможаную, абязножаную: вузялок у руках, на нагах раскіслыя ад халоднай гразі буркі, без бахіл нават. Адны толькі вочы жылі, жывуць на твары яе. Але затое як жывуць! Такія Вэнэра бачыла толькі ў птушак. Ды ў кошкак. Негутэйшыя вочы. Нават Тамаш тушуецца, калі яна яму:

— Язык у цябе, як цыганская пуга. Глядзі, грамадзянін Караткевіч, падвяжуць.

— Ды каму мы тут патрэбны? Да новых маразоў ніхто, глядзі, і не дабярэцца да нас. Калі лета мокрае будзе.

Адной Окці ніхто не аўтарытэт, яна сама любіць Старую падражніць. Вельмі зьмянілася Окця з таго часу, як вярнулася дамоў. Першыя дні і ночы была, як вар'ятка. Усё блукала сярод пажарышчаў, каля хаты сваёй, ад якой адна печка засталася ды студня. А потым нібыта на ўсё забылася, ні слова, ані ўздыху пра тое. Затое сама стала што вожык.

— Прыедзе начальства, а ў нас ужо гатовы калгас. Бабскі. Во абрадуецца. Ох, разагнала б я вас усіх

на месцы Вэнэры. І жыла б сама па сабе, адна. З адной мяне калгасу не зьяпілі б.

Тамаш адно хмыкае:

— Пто-небудзь яшчэ прыдумаюць. Як у нас адзін абяцаў. Цяпер час будзе ў іх, чаму і не прыдумаць? Яшчэ не такое вычварцаць.

Бабы ня згодныя. (Ды й Вэнэры таксама тужліва робіцца.) Ну як можна, каб нічога не зьмянілася пасья такой вайны, пасья ўсяго, што было, і калі людзі гэтак нацярпеліся ад немца: паліў, караў за гэтую ўладу, камуніст ты ці не камуніст, усіх падрад. І партызаны, і нават камісары казалі: ну, бабкі, будзе ўсё інакш пасья вайны!

Ахvatней, аднак, і весялей ішлі ў Вэнэрыным бабскім каўчэгу гаворкі вакол іншага — пра мужыкоў, якіх ужо няма альбо пра якіх ня ведаюць, дзе і што зь імі. Ну, і пра жаніхоў — для Вэнэры і Окці.

Вось вернуцца лейтэнанты — абавязкова той, што знарок спыніў маленькую машыну, параўняўшыся на дарозе з Вэнэрай, і падарыў ёй прыгожую скрынку з амэрыканскімі прадуктамі (усім бабам, дзеткам, але паднёс Вэнэры). Ну, а Окці генэрала знойдзем!

— Як для Окці, дык стары конь! У нас ужо ёсьць адзін.

Гэта — пра беднага Тамаша. Окця такая, язык, што шыла.

А Вэнэра перакананая: калі і ёсьць сярод іх прыгажуня, дык гэта Окця. Яна і шыю, і рукі можа сьмела паказаць — каму хочаш, любому лейтэнанту. А Вэнэра, калі прымала тую скрынку, ледзь не ўпусьціла. Трэба было працягнуць да лейтэнанта рукі, сама на іх зірнула і ледзьве не ўпусьціла падарунак.

Вэнэрын ці то калгас, ці то каўчэг (называй як хочаш) засяляўся ўсё новымі людзьмі. І ўсё бабы зь дзеткамі. Адзін толькі мужычок, гадкоў чатырнаццаці, прыбіўся: сірота Васілёк. Усіх згубіў у лесе, нікога ў яго не засталася. У Тамаша свой разьлік:

— Цяпер вамі, бабамі, закамандуем!

Але і бабы радыя: мужыкамі, якія ні ёсьць, запахла.

Сьняданкі, абеды гатавалі адразу на ўсіх, ва ўсіх, якія ёсьць, чыгунах, каструлях. Бульба ды праснакі (з чаго толькі ні пяклі, дадаючы ва ўсё растоўчаныя ў ступе жалуды). Малако ад дзвюх каровак дзялілі на дзяцей. Яны чародкаю тоўпіліся вакол каровы, калі даілі для іх малачко, усьлед ішлі дамоў, дружна назіралі, як яго, пеністае, працэджаюць, а потым ніяк не маглі дачакацца сьняданку. Іх дружна гналі маці на двор — гуляць.

А Шэрага падкормлівалі, люлялі, агулам, тут ужо бабы хадзілі цугам вакол.

— Я ўжо каменьчыкі ўсе прыбрала са свайго агароду. Каб лягчэй яму было. А залезьзя, залезьзя таго — усё зьнесла ў канаву.

Навіны адтуль, дзе ўсё яшчэ, бачна, цягнуўся вайна, не даходзілі. Ні радыё, ні газэт. Засмучаны Тамаш блукаў уздоўж сьцен і ўчытваўся ў жоўтыя, крохкія газэтныя лісты, якімі клееныя сьцены (шпалеры амаль усе спаўзлі, абваліліся ад сырасьці, а газеты трымаюцца). Бабы занятыя хто чым, дзеці вяла важдваюцца (галодныя ўсё-ткі), а над усімі — як, бывала, радыё — голас Тамаша:

— Дадзім краіне дзевяць... нуль, нуль, нуль, нуль, нуль, нуль... Во, дзевяць мільёнаў пудоў хлеба!.. Магілёўскі раён... чыстка... кіраўнікі чысткі Рудзутак, Кагановіч, Яжоў, Пятніцкі... Кулаччо дзейнічае, такія, як Атрашонак і Каткаўскі, зрываюць заўнку збожжа... «Правда», орган цэка вэкапэбэ... Кіраўскі райком аб'яўляе розыск наступных камуністаў... Грыгар'янц Л.А., Паўлаў В.В., Грышын Р.Р... «Савецкая Беларусь», суровы прыгавор падпісваю першы...

— І жнец, і на дудзе ігрэц. Ты ў нас, Тамаш, замест радыё.

— Камісар. Толькі газеты ў цябе яшчэ часоў цара Гароха.

— Нічога, неўзабаве будуць новыя, — цешыцца наперад і абячае Тамаш.

А ў баб — свая газэта. Сны. Гэта ў іх — і газэта, і малітва. Кожную раніцу хто-небудзь абавязкова пачынае сны расказваць. Слухаюць уважліва, прагна, разгадваюць і падказваюць. Сны часцей за ўсё — з вайны, цяжкія. А ў лесе, наадварот, усё сьнілася даваеннае. Можа быць, дзеля таго цяпер сны такія, каб прачнуцца і ведаць, успомніць: усё мінулася, няма тут болын вайны.

Навыперадкі бабы расхвальваюць жыцьцё сваё, нарадавацца ня могуць: во, прачынаемся і бегчы нікуды ня трэба. І ведаеш, што прачнешся. А дзесьці бедныя людзі яшчэ пакутуюць, яшчэ толькі мараць пра такое шчасьце.

Вось так паступова лясная мара пра жыцьцё без вайны карэктавалася, падразалася па тым, што ёсьць. Выскачыў з агню — і радуйся. Чаго ж яшчэ жадаць? Ня стала б горш.

А тут — Вялікдзень. Людзі як бы ўзгадалі, што не адны на зямлі: дзесьці нехта таксама сьвяткуе. Царквы на ўсю акругу і да вайны не засталася ніводнай, куды пойдзеш? На месца пагібелі людзей пайшлі. Рыхтаваліся да гэтага, Старая ведае, што трэба і як павінна праходзіць. Вялікдзень, а праз тыдзень Радуніца, памінаць не мёртвых, няхай будзе разам, яно як бы і ёсьць адно. Уваскрэс Ён, яны таксама не назаўжды нас пакінулі — дзеля гэтага і ўваскрэс Бог. Дзеля такога выпадку трэба б ячка, хоць адно. Куры ніводнай на ўсе Ўюнішчы. І вось цуд, трэба ж, дзеці ў лазенцы адшукалі — старое, пашарэлае, у крапінку (падумалася нават, што не курынае) яйка. Старая адразу забрала ў іх, паклала на анучку ў стары кошык. Нават твар зазьзяў. Быццам абразок ёй прынеслі. (У доме Станкевічаў былі абразы, віселі ў заднім пакоі — нехта і іх зьнёс.)

— Тут — усё! — патлумачыла Старая, паказаўшы яйка. І ёй паверылі, абрадаліся, што ўсё будзе паводле закону, як трэба. На худых грудзях, пад кашуляю,

Старая хавае лісткі са сьвятой кнігі, замасьляныя, сьцёртыя. Калі дастае іх, адразу птушыны позірк у бок Тамаша — як на паляўнічага. Ён сарамліва адводзіць сквапны позірк курца. Дарэмна яго падазраюць у падобных намерах, зь яго хопіць на цэлую пяцігодку газэт, якімі сьцены аклееныя. Праўда, дым ад клею сагодкі, плюецца Тамаш.

Сьвітанкам, раненька, калі прачнулася шумлівая дзятва ў Тамаша, Старая пайшла да іх і паведаміла, што Хрыстос уваскрэс.

Дзеці, па-лясному чулыя да любога папярэджаньня, паведамленьня, выраслыя ў трывозе, вечным чаканьні, адразу аціхлі-змоўклі.

— Скажыце: сапраўды ўваскрэс! — дасьведчана загадаў ім Тамаш, і дзеці нядружна (як бы прасыпалася нешта зь няпэўных рук) вымавілі гэтыя словы.

— Ну, вось так. — Старая вярнулася на другую палавіну, а тут бабы ў паўцемры ўжо хрыстосуюцца, але ціха, зьбянтэжана, як бы і ня дзеля іх сьвята. Дзеля ўсіх, але ці дзеля іх: Хрыстос, уваскрасеньне-ўзьнясеньне — усё гэта з далёкага маленства, з таго жыцьця, калі была вёска, іх блізкія былі, усё было...

А потым пайшлі — услед за Вэнэрай і Окцяй — на луг, туды, дзе гарэлі людзі. Тамаш і Васілёк неслі рыдлёўкі, яны ішлі ззаду за ўсімі. Старая доўга чытала малітвы, стоячы сярод страшнае плямы, чорнае, як патэльня. Нахілялася, брала чалавечую костачку, цалавала і складвала ў кучку.

Вэнэра як села каля кучы чалавечых касьцей, што расла, на халодны, як жалеза, дол, так і не ўздымалася, не варушылася, здавалася, пайсьці адсюль ужо ня зможа. Да яе падыходзілі, нахіляліся:

— Ты паплач, паплач, дачушка! Бачыш, Окця...

А Окця стаіць уся ў сьлязах, але бяз крыку, без выцьця, твар мокры, нават рукавы, рукі мокрыя. Вочы зусім як і не яе — адно мальба дзіцячая: за што мяне так?! Бабы, глядзячы на яе, пачыналі ціха падвываць,

але тут жа заціхалі: строгія вочы Старой не дазвалялі гэтага ім. Сёньня асаблівы дзень: Ён уваскрэс!

Пад ціхія сьлёзы выкапалі яму: Тамаш арудаваў адной рукой, дапамагаючы каленам, Васілёк, худзенькі і такі ва ўсім старанны, працаваў, як сапраўдны мужык. Зьнеслі ў яму ціхія костачкі, чарапы, засыпалі зямлёю. На сьвежую магілу Старая паклала лісток, напісаны ад рукі (зьняла з грудзей, з патаемнага вузляка дастала), і прыціснула яйкам, якое ўвесь гэты час трымала ў далонях дзяўчынка.

Плач, крык на поўны голас прарваліся, калі перайшлі да другога жалобнага месца — да рова. Тут перабілі, пастралялі мужчын. А яшчэ раней — тыя восем сямеек, якіх «асобы атрад» зьнішчыў. У роў гэты раней ніхто не хадзіў, не спускаліся, але часам прыходзілі і заварожана глядзелі зверху на белыя вялікія косьці, раскіданыя, як лаўжы, на страшныя чарапы. Нават дзеці ня бегалі сюды. І цяпер усе стаялі наверх, над ямай-ровам, як над брацкай магілай, што раптам раскрылася дзеля Апошняга Суду, — спусьцілася да мёртвых толькі Старая.

Вось тут і прарвалася. Закрычалі ўсе ў адзін голас, падобны на выцьцё. Як бы адкрылася людзям сьмерць, уся і без анічога. Быццам прапала раптам неба, а засталіся толькі зямля, прах ды людзі сам-насам зь мёртвымі сваімі. І дзень, як знарок, спахмурнеў, сышла ранішняя сінеча, малако туману зацягнула і брудныя, усё яшчэ чорныя сады, і далячынь, і вышыню — толькі яма з касьцямі ля людзкіх ног. Ды страшная Старая, што капошыцца там: гаворыць, гаворыць нешта.

— ... Дакуль, Уладыка сьвяты і ісьцінны, ня судзіш і ня помсьціш жывушчым на зямлі за кроў нашу?..

Замоўклі наверх, замерлі ад міжвольнага жаху.

— І дадзеныя былі кожнаму, — зь ямы, сьмяротна белай, прамаўляла Старая, — адзеньне белае, і сказана ім, каб яны супакоіліся яшчэ на малы час... Чуеце, людцы: на малы час! Пакуль суродзічы вашы і браты, якія будуць забітыя, папоўняць лік...

О, Божа, што гэта? Людзі намерсе ня ўлоўлівалі ўсіх словаў, але ведалі: нешта адбываецца большае нават, чым перажытая імі бяда, перажыванае імі гора. Тое ранішняе, з чым яны прачнуліся, што іх сёння на сьвітаныні сустрэла: Вялікдзень, забыты дзесьці ў маленстве Бог, Сын Бога, які ажыў у вайну, з вайною да іх вярнуўся, — Ён тут, у гэтай яме разам з усімі. І ўваскрасаць ім разам. Але толькі пасья таго, як будзе папоўнена лічба...

Тамаш адышоў ад рова, каб закурыць. Побач зь ім, як навязаны, Васілёк, яму таксама дазволена лічыцца дарослым і курыць.

— Дзеду, а што яна кажа?

— Старая ведае, што казаць. Яна ўсё разумее.

— Жудасна неяк. Страшней, чым у вайну было.

— Нічога, наша дзела правае. Табе яшчэ жыць ды жыць.

Ворыва пачалі з агародаў, што на паўднёвых касагорах, абласканных майскім сонцам. Вясна пазьнілася. За плуг стаў аднарукі Тамаш. Запэўніў баб, што тоўпіліся вакол:

— Стары конь баразны не псуе.

— Пэры не сапсуе, а за сябе не ручайся, — зразу мела, не ўтрывала Окця. Але падхалімкі-бабы дружна заступіліся за аратага:

— О, наш дзед яшчэ хоць куды!

— Не губляйся і ты, Окця!

Бессаромныя, пра абяцаных ёй генэралаў ды капітанаў ужо нібыта й забыліся.

А ўжо як лашчылі-песьцілі Шэрага — і бабы, і дзеці: ён у іх і харашун, і разумненькі, бяду-гора іх разумее, зусім як чалавек. Яму і бульбачку на далоні прынясуць, і шмат праснака, адабранага ва ўласнага трыбуха, які ўвесь час бурчыць з голаду, а ўжо як гладзілі-пагладжвалі з усіх бакоў. Быццам любілае немаўлятка, калі мыюць яго ўсёй сям'ёю.

Насенную бульбу зьбіралі з усіх капцоў згарэлай

вёскі. Бульба даўно згінула, разрытыя, як брацкія магілы, капцы сьмярдзяць, хоць ты не падыходзь да іх. Адна сьлізь засталася. Але нешта ў тых, дзе сушэй, ацалела, адмылі, пачысьцілі — ану ж вырасьце.

Пасья цэлага дня працы на сваім полі (упарта не называлі па-калгаснаму «прысядзібны ўчастак», а з гонарам: «маё поле», «тваё поле...») яшчэ адна радасьць — лазьня.

Яе рыхтавалі з раніцы. Ацалела на другім канцы вёскі, каля рэчачкі-канавы. Вады нацягалі, дроваў, напалілі, як трэба. Першых у лазенку пусьцілі Тамаша з Васільком.

— Каб дух мужыка там пасяліўся, — бадзёрыліся бабы.

— Які ад мяне дух, — угамоньваў Тамаш.

— Дух, ён і ў старога канягі застаецца, — Окця не змаўчыць.

Вэнэра сваю чаргу адсунула на канец. Раствучыла, што ня любіць жару.

А раней і жар у лазьні, і дні такія, о, як любілі ў іх сям'і. Сьвята. Асабліва падабалася ёй церці вяхоткаю цельца браціка альбо каго-небудзь з сястрычак, спалохана-паслухмяныя сьпінкі, грудкі, а калі сьлёзы пачыналіся, цалаваць-зьлізваць іх з мордачак разам з мылам, пакрываць на дзяцей і рагатаць разам зь імі. Пасья лазенкі падоўгу заседжваліся за сталом, гарбату пілі зь мёдам, часам нават зь белым хлебам, тату прасілі чытаць ім «пра багоў». Дзеці ажно падскоквалі на лаўках ад задавальненьня, калі каторы ўжо раз чулі вершы пра тое, як багі таксама хадзілі ў лазьню і во гэтак потым усаджваліся за сталом: «бралі чарку», хлэбалі беларускую крупеню, а калі хто паперад галоўнага бога соваў лыжку ў місу, атрымліваў па ілбе ад самога Зэўса. Мабыць, лыжка ў яго вялі-ікая была! Калі даходзіла да гэтага месца, Вэнэра загадзя пачынала хапаць дзяцей за рукі: адзін аднаму ілбы паразьбіваюць, на выперадкі лыжкамі махаюць. Мама ж старалася су-

няць і малых, і старых: усе яны, як дзеці! Нават такі вясёлы хатні шум-гам яе палохаў.

У тых таткавых вершах было — дзеці ажно падалі пад стол — і пра Вэнэру. Багінго, прыгажуню, з чырвонымі шчокамі, якая тым адно і занятая, што фарбуецца, мажацца, перад люстэркам задам круціць, хвостом мяце, і багі з-за яе сварацца, ледзь не ў кулачкі ідуць. Тут ужо малыя — назіральныя, нягоднікі! — усіх Вэнэрыных залётнікаў назавуць, усе вясковыя мянушкі згадаюць, ухільваючыся ад Вэнэрынага ручніка, які хвастае па іх.

Калі Вэнэра, пасьпешліва скінуўшы зь сябе брудныя рабочыя анучы (а іншай апраці на зьмену няма ні ў яе, ані ў кога няма), шыгнула ў лазенку, да старых, там яе сустрэлі, ну, як тыя таткавы багі, — ухвальным гоманам. І такая яна ў іх ладная, і ўсё ў яе на месцы! Тут жа сталі параўноўваць з Окцяй. У той мяса болей, а ў яе — ну, усё, як точанае. З гэтымі бабамі проста немагчыма. Хоць ты пад полку ад іх хавайся, бессаромных. Апалоскваючыся мяккай ад пары вадою, не-не ды і знаходзіла Вэнэра знаёмую шурпатасьць на шыі, на плячы, сьпіне. Гэта зь ёю застанецца, колькі жыць ёй. Якая ўжо тут радасьць ці хараство, пра што гэтыя бабы языкамі мелюць! Руку сваю возьмеш у другую і тут жа кінеш, хочацца кінуць. Чужое, перапончатае нешта. Але й тая рука, што шпуляе, самая такая ж. А калі нармальныя чые возьмуць руку яе ды паглядзяць? Бабы, бабы, якія там лейтэнанты, ніхто і блізка да нас не падыйдзе. Толькі маме і дала б бязбоязна рукі свае, разам бы і паплакалі.

Лазьня разгаварыла і Старую — глядзець страшна на яе, такая яна плоская, чорная ўся і чамусьці вялізная! — голас яе памякчэў, быццам памаладзеў.

— Дзе лазьню цэніш, дык гэта там. Костачкі ажно шэраньню пакрываліся, адагрэцца няма дзе, баракі прасьвіствае ветрам, сьнегам. А мне пашэнціла пры лазьні служыць. Гэта калі ўжо маіх Госпад прыбраў. Адмучылася і нявестка, дзетак ня стала, унукаў маіх ніводнага. Ну, а сын яшчэ раней. Ага, дык упаўзае ча-

лавек у пару напалавіну з дымам, пекла, а ня лазьня, але ў пекле гэтым шчасьліўчыкі, раты бяззубыя, цынготныя ашчэраныя, усміхаюцца. А бабы, паглядзелі б вы на іх! Ды мы з вамі прыгажуні (пра Вэнэру і Окцю не кажу) перад імі! Адночы жонак ваенных прывезьлі, каго ў чым. У шаўковай сукенцы, парванай, як у цыганкі, а на нагах лодачкі на такіх вась абцасах. З самой Масквы, Ленінграду. Плачуць, напужаныя, а ўсё адно маладыя. Глядзяць на старажылаў, як на паўсталых з магіл. А мы ведаем: трох месяцаў ня пройдзе, будзеце і вы ня лепшыя. Яны і самі неўзабаве сьцямілі. І вась адна, у лазьні, кажа: «Жанчыны, мы яшчэ жанчыны, давайце запомнім, якія мы былі, хто якая была, каб калі ўсе станем на адзін твар, бабулямі, як усе тут, ведаць, што нехта помніць, якая я была. Якой калісьці мяне муж бачыў». Сталі ў круг, голая, і глядзяць.

— Бессаромныя! — тут жа асудзілі бабы.

— А што бессаромныя? — заступілася за тых, далёкіх, Старая. — Каб толькі ведалі вы, бабанькі, што лесапавал з нас вырабляў. Цягне баба, дзеўка камель яловы, як чыгун цяжэразны, перакідвае з канца на канец, а ў яе ўсё і вываліцца. Сядзе на сьнег і запіхвае матку пальцамі. Во якое хараство. І калгас там раем здасца. Дзеля гэтага і зроблена было так.

Ва Ёюнішчах аб'явіўся мужык, незнаёмы. Мяркуючы з таго, як апрануты, — з раёну. Быццам агляд бабам рабіць прыбыў. Выгляд такі — правяралынчыка. Акурат Окці бульбу саджалі, на яе полі.

— Памагай Бог, таварышы бабы!

Адгукнуліся звыклым:

— Казаў Бог, каб сам памог.

— За гэтым ня стане, за намі не заржавее, — пазірае на брудныя свае боты, замазюканыя штаны. — Добра папрацавалі народныя мсьціўцы: ніводнага мосьціка не засталася.

— Наша работка! — пахваліўся Тамаш.

— Ёсьць пляны асушыць вас.

— Пляны? — Тамаш вырачыў вочы. — А помніце перад вайною галоўку ваенную ўсю расстралялі. За гэта самае. Палесьсе зьбіраліся асушаць, акупантам дарогі пракласьці для іх танкаў. І дзе б мы тады хаваліся? Вось энкавэдэ за такія справы іх у расход.

Папужаў чалавека Тамаш і, пэўна, не без разьліку. Бо раптам спытаў:

— А як цяпер на гэта глядзяць? Можа, дакумэнты ў Бэрліне знойдуць?

— А ўсё і так ясна. Перамога за намі.

І ўсё яшчэ як бы не пачулі бабы. Што перамога за намі, гэта казалі і год, і тры гады назад, — а вайна цягнулася і цягнулася. Ды ці скончыцца яна калі-небудзь?

— Таварышок, можа газеты сьвежыя маецца? А то мы тут... — Тамаш ужо пра плуг забыўся, пазірае на кірзавую сумку раённага пасланца. Васілёк у момант перахапіў у дзеда ручкі плута: раз газэтамі запахла, а тым болын сьвежымі, дзед адключыўся надоўга. Ссумаваўся ля тых старых, «насыценных», як конь калгасны пад весну ля кармушак, набітых саламянаю трухою са старых стрэх.

Васілёк пацягнуў за сабою сьвежую тлуста-чорную баразну, а за ім падбегам, жвава так падскокваючы, кінуліся дзьве бабкі зь вядром і кошыкам, спрытна прыкладваючы далонькі з бульбінамі да мяккай зямелькі.

Ну а астатнія ўсе стоўпіліся каля рэдкай цяпер у вёсках чалавечай пароды — двух мужыкоў. Цяжка, бадай, уявіць дзьве асобіны адной пароды, гэтак адрозныя. Двух гэтак адрозных беларусаў. Але гэта менавіта беларусы, кожны скажа, зірнуўшы на іх насы. Беларусы якраз насамі прыкметныя, адрозніваюцца ў бурным славянскім моры, гэтак жа, як украінцы брывамамі, расейцы — скуламі, сэрбы — падбародзьдзямі.

А між тым нос Тамаша і нос прышэльца з раёну такія непадобныя: барадаўкавая бульбіна ад вуха да вуха ў зарасьцях сівых валасоў і — вузенькі, з шырокім лязом, цясак. Такі дыяпазон нашых насоў: ад і да.

А я бачыў нос, у якім адрозьненні альбо, скажам, вартасьці і аднаго тыпу і другога сумяшчаюцца. І шырыня і вышыня адначасова. Трапіўся на вочы мне ён у Нью-Ёрку, у вэстыбюлі Калюмбійскага коледжу: я падышоў да ліфта, а там ужо чакае чалавек. Зірнулі адно на аднаго: дзе ж я цябе бачыў? Падумаў я не пра чалавекка — пра нос. Успамінаў нядоўга: Якуб Колас! Наш клясык, працяглы час сусед мой на вуліцы Акадэмічнай у горадзе Менску. Да чаго ж падобны гэты амэрыканец на яго! Зрэшты, ці амэрыканец? Яны таксама бяз галынтускаў болын любяць, але каб так вась шэранькую кашулю зашпіліць на крайні гузічак, ажно пад горла (худое, жылістае, старэчае), — ці ня наш, ці ня мой зямляк?

І ўявіце: так яно і выйшла. У залі коледжу мяне чакала яшчэ ня менш за пяць дзясяткаў беларусаў. Але ж калі праз аанаўскую нашу місію, беларускую, мяне заказаў дэкан коледжу — прачытаць даклад (любый выступ у іх «даклад») пра савецкую літаратуру, — гаворка ішла пра студэнтаў-амэрыканцаў, славістаў. На беларусаў (гэта 1982 год) мяне, бадай што, і не адпусьцілі б.

Але самая вялікая нечаканка — я сапраўды сустрэў Міцкевіча, брата Якуба Коласа. Той, каля ліфта, — адзін з уцекачоў ад паўторнага вызваленьня. Бо, калі ў 1939 годзе Заходнюю Беларусь вызвалілі, яго (хаця і брат клясыка беларускай літаратуры, а, магчыма, менавіта таму) нашы энкавэдысты мардавалі, як адно яны ўмелі, робячы вакол яго кругі і петлі. Другога нашэсьця «саветаў» (так нас называлі ў Заходняй Беларусі) вырашыў чалавек не чакаць. Можа, і менскага брата пашкадаваў: не хапала яму мець у родзе высланага ў Сьбір «ворага народу». (Школы нейкія беларускія арганізоўвалі пры немцах, падручнікі на беларускай, «нацдэмаўскай», мове пісаў — ці шмат трэба «саветам».)

Не з таго шэрагу, але згадваеш пасьяляваенны анэкдот: што лепш — мець брата камандзіра партызанскага атраду альбо брата, які «супрацоўнічаў зь немцамі»? Дык вась, другое найлепш. Чаму? А вась чаму. Цябе

выклікаюць у вядомы дом (каго не выклікалі, хаця б дзеля «прафіляктыкі?»).

— Хто ў вас брат?

— Камандзір партызанскага атраду.

Гучыць ганарова? Гучыць.

А калі сам і ёсць той камандзір, дык пытаюць, а хто брат твой. Паліцай... Стараста... Настаўнікам быў пры немцах...

Галоўнае ня хто ты сам, а чый ты брат, сын, дачка, унук!

Ну але я не пра гэта.

У прышэльца з раёну вочы пастаўленыя вузка, як у ваўка (вузкі нос-цясак дазваляе), але ня злыя, а хутчэй гульлівыя, пабалакаць чалавек, бачна, схільны, што трэба растлумачыць, не ганарысты.

— Хто ж вы, таварышок, будзеце? — цікавіцца Тамаш, пакуль рукі прышэльца перабіраюць у сумцы паперы.

— Фінінспектар я. Паслалі вывучыць акалічнасці на месцы. Машына засела ў Багуслаўцы. Во чорт, там у мяне раёнку выманілі. Газету.

Тамаш ажно застагнаў ад засмучэння. А госьць:

— Ну, як вы тут дзень перамогі адзначылі?

— Якой перамогі? Дык хіба?.. — Жаласны ня голас нават, а піск у натоўпе баб.

— А вы што, ня чулі. Ня ведаеце, што Бэрлін — капут, вайна — капут, амбец Гітлеру?.. Дзявятага траўня ўвесь сьвет сьвяткаваў.

— Увесь сьвет... — Той жа пакрыўджаны голас піск.

І завылі. Што тут радасьць, а што крыўда — ідзі разьбяры ў тых баб. Толькі дзеці яшчэ могуць плакаць з такім самакатаваньнем, калі кожная клетачка разрываецца ад горычы-крыўды. Усе, усе людзі на зямельцы ўжо ведалі, ужо радаваліся, сваіх успаміналі, а яны тут поўзаюць у гразі, ім гэтага не дасталося! Забыла

пра іх далёкая тая Перамога. Пра іх ніхто і ня ўспомніў, абышла агульная радасьць.

— Дзявятага, дзявятага, калі ж гэта было?..

— І што мы ў гэты дзень?..

— Ну і няхай гэта будзе ў нас сённяя, — разумна разважыў Тамаш. — Клічце чалавека ў дом. Вэнэра, гэта ж твой дом. Запрашай.

І ўсе павалілі з агароду. А Тамаш ніяк не супешыцца:

— Газэты, гэта ж трэба, дасталіся паліцаям. Багуслаўка, там гарнізон да сорок трэцяга быў.

— Так цяпер і будзе, — яго падтрымалі, — вядома, муж любіць жонку здаровую, а брат — сястру багатую. А з нас што возьмеш? Усё пагарэла. Каму мы трэба, такія? Немца ж прагналі, пра нас можна і забыцца.

— Не забудзем! — цьмяна паабяцаў фінінспектар. — Ого, які дом! А сад!

Выграблі і сабралі на стол усё, што магло, што было. А што і адкуль выграбеш? Але што запомнілася, дзецям асабліва, дык гэта драбочкі шакаляду ў залатых паперках, выкладзеныя на стол прышэльцам з раёну.

Амэрыканскі шакаляд. Нейкая «Юнра» дасылае.

Залатыя паперкі яшчэ доўга не-не ды й трапляліся на вочы, як знакі ледзь не патойбочнага сьвету. А дзівоснае слова «Юнра» замацавалася цвёрда. Дзеці, няўдзячнае племя, прыляпілі яго самому прышэльцу: «Юнра» і ўсё. Згадваючы яго, так толькі і называлі.

«Юнра» як бы распачаў лік, сьпісавы склад прышэльцаў з раёну — неўзабаве пацягнуліся яны адзін за адным.

А вось і машына прабілася ва Ўюнішчы. Раз машына, значыць, нейкае начальства, не затрымліваючыся каля адзінага ацалелага дому, амэрыканскі «віліс» (хлапчукі ведаюць усе маркі) пакаціў па былой вуліцы былой вёскі. Потым вярнуліся, пад'ехалі да баб, што зачкаліся гасьцей. Вылезьлі трое, спачатку ўгору паглядзелі, на цынкавы дах, а ўжо затым на людзей.

— А што тут было да вайны? — спытаў самы белатвары.

— Жылі людзі. Во яе сям'я, Станкевічы, — паказалі на Вэнэру.

— Колькі ў калгасе людзей?

— Калгасу, гэта, як бы яшчэ і няма, — няўпэўнена прамовіў Тамаш.

— А куды ён падзеўся?

— А што, немцы ўсё звозілі. Можа, і калгас зьвезьлі.

Галоўны госьць жарты разумее. Радасна агледзеў сваіх.

— Народ ня вешае нос. Гэта добра. — І паабяцаў бабам: — Самае цяжкае ззду. Нічога, заживём ня горш, чым да вайны.

— Добра б — лепш, — не згадзіўся нехта.

— Зразумела. Перамаглі мы, наша дзела правае.

Наступныя наехалі з громам і ляскатам — на танку. Нарэшце да Ёўнішчаў дабралася Перамога, высадзіла свой дэсант. Проста пад ногі — бабам, дзеткам. З брані паляцелі вузлы, сумкі, а ўсьлед няўпэўненымі нагамі ёўнішчаўскай зямлі крануліся тры мужчыны. І бабу прывезьлі: ледзьве вылушчылася з танка. Бачна, што яе выпіхваюць пад зад. А ўсьлед паказалася вясёлая морда ў танкісцкім шлеме, белыя вочы, белыя зубы. Гарлае:

— Во колькі вам калгасаўцаў прывезьлі! А вы нам — унё тую.

І паказаў на Окцю.

— І гэтую, — разгледзеў і Вэнэру.

— Губа ня дура, — загалдзелі бабы, — выбраў прыгожых, багатых.

— Вы лепш у нас заставайцеся. Хопіць за граніцаю катацца.

Божа, як ім мала трэба. Каб зноўку засьвятліліся жаночыя вочы, пазванчэлі галасы. Быццам і сапраўды вярнуліся жаніхі, мужы, бацькі.

— Здаю вам па накладной, — шчэрыць зубы танкіст, — айн, цвай, драй. І фраў. Ня крыўдзіце началь-

ства. Аўфвідэрзэйн! Ну, што, прыгажуні, месца ў нас вызвалілася. Паехалі, а?

Пачакаў, засмучана махнуў рукою і зьнік у люку.

Газануў, крута разьвярнуў зь ляскатам сваё цяжкое жалезьзе, гарматаю ледзьве ня зьнёс калодзежны «журавель».

— Хаця б малачка-а папі-ілі! — пачулася наўздагон, тужліва-адвечнае, бабскае.

Танкісты быццам пачулі той крык, раптам спынілася грымучая бляшанка. І зноўку вызірнула белазубая морда: «Эй!..» А болын не разьбярэш.

Хлапчукі паляцелі туды, хутка вярнуліся. З гонарам далажылі:

— Пытаў прозьвішча Вэнэры і Окці. Мы сказалі.

— Дзе я? Я ўжо ледзь жывая, — трымаючыся за растрапаную галаву, скардзіцца паўнацелая кабета, высаджаная з танку. Голас сіпла-мужчынскі.

— На гэтым сьвеце, на гэтым, Груня, — супакойвае яе самы прыкметны з прыезджых. Чарнавалосы, высокі, а замест рукі пустое зялёнае рукаво нямецкага мундзіра — яно ў яго лунае, лётае, як жывое.

— У цябе якая рука? — пытае ў Тамаша. — Твая і мая — во і чалавек. Будзеш маёй праваю рукою.

А бабы ніяк не супакояцца, у іх свае перажываньні, расхваляваў танкіст, што зьехаў.

— Што, што ён сказаў? — прычাপіліся да дзяцей. — Якія вы бесталковыя!

— Не, а як пачырванела наша Вэнэрачка.

— Чые харомы? — зацікавіўся другі «дэсантнік», на якім рамянёў, сумак, спражак, як на кавалерыйскім кані. Увесь у чорнай скуры. Калені пад скуранымі штанамі — круглыя, буйныя. І фізіяномія (адно да аднаго) непраўдападобна даўгая. Ну проста конскае ўсё.

Па занепакоеным твары Вэнэры адразу сьцяміў, у каго пытаць пра дом.

— Твой, значыць? Глядзі ты, цэленькі! У ім што, немцы стаялі? Паліцэйскі пост?

Бабы былі абражаныя:

— Якая ў нас паліцыя? Мы і пацярпелі таму, што партызанская вёска. А цяпер ім добра, у іх там, у Багу-слаўцы, хаты цэлыя.

— Ну, каму цяпер добра, а каму — кепска — нам вырашаць, — аб'явіў скураны.

— Энкавэдэ разьбярэцца, — прыдурняючыся дадаў аднарукі ў нямецкім кіцелі. І патлумачыў яшчэ раз, да прыкметнай незадаволенасці скуранога: — Нашы органы ніколі ня сьпяць. І вам спаць не дадуць.

Трэці (у пакамецаным шэрым касцюме) заняты тым, што дапамагае разабрацца з вузламі жанчыне, што прыехала ў танку. Худзенькі, як падлетак, рэдкія валасы на вузкай галаве, рэдкія зубы, — зразумела, чаму выгляд у паўнагрудай Груні такі незадаволены. Пшто маем, ня цэнім. Бабы ўжо ўсё сьцямілі і разважылі, хаця і маўчаць. А ім і аднарукі яшчэ растлумачыў:

— Знаёмцеся. Наша савецкая ўлада, сельсавет ваш. Гэта — вы ўжо ведаеце: органы. Ну, а я — старшыня вашага калгасу. Калі абераце.

Тамаш ужо быў расчыніў валасаты рот, каб пацікавіцца: дзе вы той калгас бачыце? — але не пасьпеў: у двор ступіў Шэры. На ім шчасьлівы абарванец Васілёк усьсеўся, гойсае па непакрытай сьпіне, але харашуна-каня гэта ані не бянтэжыць, ён перабірае тонкімі нагамі, як на парадзе, як пад маршальскім сядлом, гунькаю. Можна, гэта здалося новаму старшыні калгасу (пэўна, ужо глядзеў у кіно парад Перамогі), бо не спытаў, а выкрыкнуў:

— Адкуль гэта ў вас? На ім Жукаву езьдзіць!

Вэнэра змаўчала. А бабы адразу ўсё скемілі. Тут жа, як над памерлым, галасіць узяліся над канём: і нага ў яго, во, глядзіце, такая пакалечаная, і тое ў яго, і другое. Адныш словам, толькі і прыгодны што для нашых гародчыкаў.

А Вэнэра сьцяміла: вось яно, гэта ўжо адбылося. Колькі разоў пракручвала ў думках, як яна раскажа, што выскажа, якімі словамі і зь якімі сьлязьмі — пра тое,

што для яе значыў Шэры ў самыя страшныя дні, хвіліны, і як яны ўсё зразумеюць і не адважацца адабраць у яе. А тут раптам зразумела: усё роўна як тады, калі б яна ў двор да сябе трактар альбо танк прыгнала. Конь — хто ёй дазволіць? Гэта толькі здавалася, што ён ёй належыць. Як тады ў лесе партызаны: убачылі каня — іхны! І чым лепшы конь, тым болын іхны. Дык яны хоць вярнулі.

Той, каго аднарукі назваў савецкай уладаю — плямы на раззлаваным твары, ашпараным бесьперапынным шypеннем жонкі, — раптам падаў голас:

— Гэта што ж, дзеўка, і конь таксама твой? Ды цябе раскулачваць хутка будзем.

— Наш конь, наш! — загалдзелі бабы. — Усе агароды нашы засеяў.

— Ну, дзе тут каністра? — умяшаўся старшыня, будучы «Жукаў» (ня ведае, што цяпер яго так будуць называць). — Пара заліваць страсьці. Вядзіце ў дом: госьці са сваёй вышійкаю, са сваёй закускаю. Дзе такіх яшчэ адшукаеце?

Першае застолье ў доме Вэнэры запомнілася, можа, таму, што першае было. Але галоўнае, што яны, бабы, яшчэ тут гаспадарамі сябе адчувалі, а начальства — гасьцямі. Размовы былі і адкрытыя, і амаль задушэўныя. Як-нікак разам перамаглі такога лютага ворага, разам і жыць цяпер. Разам, але як?

І пра тое ўспомнілі, нагадалі, як абяцалі ў вайну: усё па-другому будзе. Альбо будзе, як у той прымаўцы Тамашовай, зразумела: калі тануў, сякеру абяцаў, а выплыў — і тапарышча шкада?

— Ды вы, бабы, прападзеце без дапамогі дзяржавы, — угаворвае Косьця-старшыня.

— Калгасы — шлях да зажытачнага жыцьця. Лепш за Сталіна ня скажаш! — трасучы галавой паўтарае адно і тое ж «Савецкая ўлада», для якой Косьцева каністра скончылася на другой шклянцы. (Жонка і другой дапіць ня дала.)

— Не, вы скажыце, — не сунімаецца Тамаш, —

чаму фашыст калгасы не распускаў? А павінен быў. Савецкія ж калгасы. Не распусьціў, толькі кляймо зьмяніў. Абшчынай сталі называць. А цябе во, старшыню, называлі старастам.

— Дык я табе, дзед, стараста? Ды я іх сам, ведаеш, колькі!..

— Ня ў слоўце справа. А ў тым, што і для фашыста калгас выгадны.

— Ну, дык што табе трэба? — згаджаецца бесклапотны Косьця. — Значыць, такая форма, сам кажаш, зручная. Для ўсіх прыгодная.

Тут Косьця-старшыня ўскочыў на ногі, як пеўнік, паляпаў сябе па баку і кукарэкнуў на ўсю глотку:

— Хлеб гасуда-арству!

Пасьля — з нагамі ўскочыў на лаўку, кароценькай рукою ў паветры паторгаў і галаском пеўніка маладзенькага:

— І эмтэсу!!!

«Энкавэдэ» ажно заторгала, аж за сумку схапіўся, шныпарыць у ёй, нэрвова нешта шукае. Косьця п'яны-п'яны, а ўсё прыкмячае:

— Ну, што ты ўсё у гэтай торбе шныпарыш? Што ў цябе там — мандавошкі?

— Угаманіся, Крук! Не губляй твару. Народ глядзіць. Вас яшчэ выбіраць павінны.

— Ах, праўда, выбіраць. Окця, выбераш?

— Я яшчэ пагляджу.

— Ну, і глядзі. Во Вэнэра — добрая душа. Як, Вэнэра?

Шалапут ты, падумала Вэнэра.

Бацька любіў слова: рызыконт. Гэта пра такіх. Іх і ў вайну хапала. Колькі прайшло праз дом Станкевіча, хочаш, ня хочаш, з усякімі-любымі трэба ўжывацца. Бацька гэта ўмеў, хаця цану ім ведаў. Адным днём жывуць. Глядзяць і ня бачаць, кажуць і самі ня чуюць, што кажуць. І цьвярозы, як п'яны. Ненадзейныя, хоць плач. Прыгодныя для вайны, а жыць як?

Калі «Савецкую ўладу» жонка Груня пацягнула спаць, а Косьця-старшыня бяздумнымі вачыма ўпёрся кудысьці ў сьцяну, вось тады загаварыў скураны Энкавэдэ:

— Вось што, жанчыны, шкада мне вас: таму скажу. Уважліва слухайце, ні ад кога больш не пачуеце. І я апошні раз кажу. Дзень такі, добра. Тое, што вам наабяцалі народныя мсьціўцы, партызанчыкі гэтыя, калі пілі вашу самагонку тут ды яечню жэрлі, забудзьце. І ніколі не ўспамінайце. Асабліва ўголас. Так будзе лепш для ўсіх.

Вайна вярнула яшчэ аднаго мужыка Ёюнішчам. Як выплюнула. Пакуль вайна сама не акапуцілася, ён дзесьці качаўся па шпіталях, ну, а цяпер: прымай, баба, што засталася ад суджанага! Гэта Прохар, даваенны старшыня ёюнішчаўскага калгасу «Запаветы Ільліча». А жонка ягоная Вольга, ёй па яго ехаць. Зьбіралі ўсім домам: хто спадніцу ацалелую, чысьцейшую, хто хусьцінку на галаву. Яна ж едзе туды, адкуль вяртаюцца мужыкі, і нельга там паказвацца бабе, на якую і глядзець не захацацца. І плакалі, і сьмяяліся, гадаючы, што вайна Вользе пакінула, а чаго не пакінула. Косьця-старшыня ўважыў свайго папярэдніка, даў пад яго (альбо што засталася ад яго) ня толькі Шэрага, але і лёгкі вазок, які здабыў дзесьці ў суседняй вёсцы, у «брыгадзе». (У калгас «Запаветы Ільліча» цяпер уваходзілі чатыры вёскі.)

Пад вечар Прохар быў дома, нават начальства выйшла яго сустракаць — выманілі галасы баб, плач, выгукі. Толькі вясельных званочкаў на дузе не ставала, гэткам урачыстым было яго прыбыцьцё: фурман Тамаш з хвацка намотанымі на руку лейцамі, шчасьлівыя Вольга і Прохар, як галубкі, ззаду. Цяжкая рука мужа ляжала ў Вольгі на плячы, а яна галаву схіліла ці то ад цяжару, ці то ад зьбянтэжанасьці, што менавіта яе ўзнагародзіў лёс, вылучыў адну з усіх. Нават румянак на запалых немалых шчоках. Другой рукой Прохар напружана трымаецца за край кашоўкі.

Цяжкія, незнаёмыя чорныя вусы, як у цыгана, і чамусьці на галаву вышэйшы за Вольгу, а было заўсёды наадварот. Але тут жа пабачылі, сьцямілі: гэта ён забраўся на сядзеньне з нагамі, а праўдзівей — з абрубкамі ног, шырокімі, таўшчэзнымі, як у слана, абцягнутымі пацёртаю скураю. Бабы адразу насунуліся:

— Прохарка, а майго Нічыпара не давлялося там бацьць?..

— А майго Паўла?..

Інвалід раптам, як малпа, спрытна, толькі мэдалі зьвякнулі, пераскочыў церазы кашоўку, павіс на руках — епусьціўся туды, дзе дзеці. Ніхто не пасьпеў скеміць і дапамагчы. Тамаш толькі падаў яму дошку на калёсіках.

— Во я і на сваёй зямлі, — крактануў інвалід, спрытна ўскокваючы на дошку. — Прывет, братва!

Дзеці за вайну прывыклі да скалечаных жывёл, людзей. Яны для дзяцей амаль норма, але толькі болып цікава. А тут яшчэ столькі мэдалёў, ордэнаў. І на калёсіках. (Тыя «ролікі», што пад лоўкаю ступнёю нашых сёньняшніх аксэлератаў, якія імчацца па гарадзкіх тратуарах, ці не радня яны Прохаравай дошцы з калёсікамі?)

Карантыш-дзядзечка спрытна падкочвае то да аднаго, то да другога, штурхаючыся рукамі ад зямлі.

— Ну, ты чый? А, ведаю. А ты? З бацькам тваім таптуху цягалі. Ну, цябе, рыжая, пазнаю. Ксеня, твая дзеўка?..

За сталом, з нагамі на лаўцы, ён зноў быў вышэй за ўсіх, і голас ягоны заглушаў нават начальства: нерастрачаная ўпэўненасьць і пачуцьцё перавагі франтавіка, у якога ўсё навідавоку: дзе быў, што рабіў. І гэтыя ногі, і гэтыя ордэны-мэдалі.

— Нічога, баба, пражывем! Яны во пракормяць. Будзь спок! Во за гэты — плоцяць. І за гэты, і за гэты.

У канцы растапыранымі пальцамі па ўзнагародах, як гарманіст па клявішах, правёў. Абняў Вольгу, зьбянтэжаную, як нявеста.

— Нічога, баба, дзяцей завядзем. Да вайны не атрымлівалася ў нас з табой, цяпер атрымаецца. Усё цяпер атрымаецца!

Амаль жа перакананы чалавек быў, як і многія тады: пойдзе справа не як было — інакш усё.

Прохара з Вольгаю пасялілі ў «халоднай» палавіне дому, дзе ж яшчэ, калі ў самым прасторным пакоі цяпер і праўленьне калгасу, і сельсавет, і МГБ, і начлежка для ўпаўнаважаных з раёну. На Вэнэрыным ложку сьпіць Груня з «Савецкай уладаю», на другім — па чарзе альбо Косьця-старшыня, альбо Энкавэдэ, а то і хто з раёну. Добра, што лаўкі шырозыя, дзед і татка пастараліся, — сьак-так разьмяшчаюцца ўсе.

Вэнэра найболын на кухні, і печ у яе поўнай уладзе.

Спачатку ўлада абяцала, што перабазуецца ў якую-небудзь з суседніх вёсак-брыгад, болып ацалела. Але прыжыліся ў Вэнэрыным каўчэгу. Тамаш тлумачыць проста: іх начальству цяжэй сюды, ва Ўюнішчы, дабірацца. За вайну мясцовыя камандзіры адвыклі быць на вачах у тых, хто вышэй. Правялі тэлефон і жывуць, як у Хрыста за пазухай. Самі сабе галоўныя. У тэлефон толькі і чуеш, як адбрэхваюцца і абяцаюць усё: пра падаткі, пра пазыку, пра чорта, пра д'ябла.

Некалькі разоў начаваў на таткавых лаўках і стары знаёмы, Юнра. Гэты лётае па вёсках, як аса паміж яблынь. Весела абяцае:

— Хутка і вас аформлю, да Ўюнішчаў рукі не даходзяць. Сады тут як ні ў кога.

— Людзей жа няма, з каго падатак браць будзе? — спытаў Косьця-старшыня.

— Паспрабуй гэта ім растлумач! — Юнра махнуў кудысьці ўдалеч сваім таўшчэзным алоўкам, напалову сінім, напалову чырвоным.

З раёну прывозілі газэтку памерам з капусны ліст, брудную, паточаную няроўнымі літаркамі-шашалем. Але і такая для Тамаша — сьвята. Перш чым пачаць

абрываць на цыгаркі «Шлях да камунізму», ён заўжды прачытваў яе ўголас ажно да прозьвішча рэдактара, нейкага Гапановіча І.І. Але для Тамаша чытаньня такога на адзін зуб. Апэтыт даводзілася глушыць старымі запасамі, газэтамі, што на сьценах Вэнэрынага дому. У кухні ён перачытаў сьцены да самае столі па пяць разоў ужо. Цікава забрацца ў пакой начальства, там паболей чытанкі, але дзеля гэтага даводзіцца лавіць момант, калі ў пакоі пуста. Заўжды адшукаеш новенькае на старых-застарэлых сьценах-старонках, яшчэ бацькам, яшчэ дзедкам Вэнэрынымі чытаных:

«Кулаччо наглее. Сапсавалі племяннога быка. Перад злучкай ня піў, ня еў два дні, ну, а вынік вядома які»... О чорт, далей тут заклеена!

— Не, дзед, пачаў, падражніў, дык раскажвай да канца, — нахабнічае Окця. — А што далей было? Раз ты ў нас палітрук. Паў-літрук!

У газэце «Шлях да камунізму» вычытаў Тамаш пра новы пачын: у такіх вось вёсках бабы запрагаюцца ў плуг, па чатыры, па пяць. Сеяць трэба, карміць краіну трэба! І фатаграфія, але такая гразкая, што не дапетрыш, што ў іх на тварах. Плачуць? Сьмяюцца?

Па тэлефоне ў Косьці-старшыні ўжо пыталіся: як укараняецца пачын? Ён сур'ёзна ім гэтак: праводзім сярод жанчын работу, зрухі ёсьць.

«Савецкая ўлада» да гэтага ставіцца сур'ёзнай:

— Табе жартачкі! А што восеньню ім скажаш? Што здаваць будзем?

— Груня, — не да яго, да жонкі ягонай зьвяртаецца Косьця, — узначаліш патрыятычную справу? А яго — у караньнікі. А то ён у цябе ўсё прыпражны.

— Анічога, тут кабыліцы добрыя, — помсьліва адказвае Груня. — А вы — кабялі. Хутка да яе на печ палезеце, я бачу.

Завядзёнка ўжо, што кожную ноч п'юць. Гэта ў іх называецца: увечары — «падвядзеньне вынікаў», раніцай — «лятучка». І ў прамежках яшчэ «папраўляюць

галаву». («Не прымі, Госпадзе, за п'янства, а прымі за лякарства».) Самагон прывозяць з другіх брыгад, часьцей з Багуслаўкі. Даніну, ці што, бяруць з паліцэйскай вёскі? Ну, а госьці пад гэтую справу — ледзь не штодня. Упаўнаважаныя з раёну едуць і едуць. І гразь, балота для іх не перашкода.

Шэры за баб адсопваецца, цягае плуг па калгасных прасторах. Камусьці трэба. Косьця, шкадуючы, не-не ды й скажа:

— Такого каня сапсуем. Можа, і праўда баб запрэгчы, што ім зробіцца? Пашкадуем, бабанькі, П'эрага?

А ім і праўда — шкада болын, чым саміх сябе. Кароў таксама прыстасавалі: газэтка пра гэта ўвесь час піша, ды і куды падзецца? Ярмо спэцыяльна дзеля гэтага вынайздзена. Косьця прывёз узор: драўляная пятля, накідваеш на галаву і — пайшла, бурая! Першыя дні заплаканыя дзеці на поле прыб'ягалі, шкада ім каровак, малачко даваць перасталі. Адна кроў сочыцца з вымя.

У Тамаша на ўсе выпадкі жыцьця падрыхтаваная «палітычная ацэнка». А чаго ў сваёй галаве ня вышкрабе, са сьцяны здыме, са старых газэт вычытае. «Конь — вораг сацыялізму. Ударым па антымэханізатарскіх настроях!» І: «Кулаччо наглее!»

Тэлефон паведаміў: калгасу «Запаветы Ільліча» выдзеленыя нямецкія каровы, прыходзьце забірайце. Пастухоў апрааналі дзеля гэтае справы, як дэлегацыю якую. Ня пойдзеш жа «ў раён» у нявартай сваёй апараты. А іншую дзе ўзяць? Чысьцілі, падшывалі. У Окці ажно дзьве сукенкі, і абедзьве ёй малыя, вузкія, выцягнулася дзеўка, раздалася ўшыркі за вайну і пасья. Ня харч, дык гады, яны таксама нешта значаць. Ей бяда, а Вэнэры шанцунак. Абдарыла Окця сяброўку па-царску: рабенькая, у чорны гарошак, такое і да вайны папашукаць было.

Тамаш надраіў свой камандзірскі, з зоркай-спражкаю, рэмень да бляску, нават Васілёк нешта знайшоў на вечна босыя, патрэсканыя ногі.

У «раёне» (пыльнае мястэчка) уразіла болын за ўсё колькасьць дамоў. Аднапавярховыя ўсё, звычайныя, але шмат, і яны цэлыя. Ужо амаль забылі, што павінны быць дамы, хаты, будынкі там, дзе жывуць людзі.

— Адсюль нас вывозілі, — раптам паведаміла Старая Вэнэры і паказала на драўляны дом з высокім, цаглянай кладкі, фундамэнтам, — сядзелі, здаецца, у тым во падвале. Высокія падмуркі, бачыш. А яны прыходзілі, у даўгіх шынялях, нават з жонкамі прыходзілі глядзець на маіх унукаў, як на зьвяр'ё. У Сыбіру тым ня верылася, што калі-небудзь пабачу гэтыя свае мясьціны.

Кароў, вялізную пляміста-чорную чараду, адшукалі на ўскрайку гарадка, на выгане, да смалістай чарнаты ўзьбітым капытамі.

— Ну рыхтык палонныя, — адзначыў Тамаш. — А замораныя, замораныя! То ж вядома, ня везьлі, а гналі бедных. І скаціне вайна — ня маці родная. Што нашым кароўкам было, што цяпер іхным.

І тут жа зазлаваў:

— Так вам! Ня браў бы маю, не аддаў бы сваю.

Васілёк кудысьці адлучаўся на хвіліну, вярнуўся і паведаміў:

— Там хлеб даюць!

— Даюць, але, пэўна, ня ўсім, — усміхнуўся Тамаш. І ўсё-ткі пакіравалі да крамы, паглядзець. Хлеб, калі яго многа, — такога даўно ня бачылі.

Але людзей ля прылаўка зусім ня густа. Крама прасьмярдзела газая, пэўна, яшчэ з нэпу, але хлебны дух мацней. Тоўстая сонная баба ў брудным халаце шырокім нажом наразае хлеб і ўзважвае на старых вагах-талерках, прымацаваных да бэлькі пад стольлю. Перад гэтым вырэзвае квадрацікі з картачак і наколвае іх на высокае шыла.

Пастаялі, паглядзелі, перажывючы, што вунь як недакладна працуюць гэтыя старыя вагі, быццам іх самых абвешваюць. Выйшлі на вуліцу. Тамаш раптам вырашыў: а пайшлі на «таўкучку», там, кажуць, усё ёсьць.

Купім сабе хлеба, мы што — горшыя, у бога цяля сыцягнулі! «А «купіла» дзе возьмем?» — пацікавілася Окця. Дзед Тамаш адно паляпаў па спражцы-зорцы.

— Ці ведаеце, хто болей за ўсіх хлеба можа зьесьці? — задаў загадку ўсім. І сам адказаў: — Калгасьнік. Што заробіць за год — зьядае за тыдзень.

Вось тут нават каменныя будыніны, нейкія склады, відаць, яшчэ купецкія. За імі і схавалася «таўкучка». Ну, проста фэст, падумала Вэнэра, успомнілася, як з бацькам езьдзілі на кірмаш-фэст аж за Бярэзіну. І вось гэтка ж вялізны натоўп там быў, які сьвяточна віжаваў вакол і каля блакітнай царквы, а на вазах чаго толькі ні прадавалі: і парсюкоў, і кур-гусей, і гаршкі-збаны. Так, але там быў цэнтар усяго — драўляная, блакітненькая пад блакітным небам царква, у высокія дзьверы заходзілі, хрысьціліся, выходзілі, хрысьціліся, з тварамі значнымі, пасур'ёзьнелымі, і потым на рынку глядзелі адзін на аднаго, як на знаёмых, віталіся са сваімі і чужымі. На «таўкучцы» ж проста рухаюцца па коле, як сьляпы конь на таку, амаль моўчкі, бяз гучных вокрыкаў альбо сьмеху, бесьперапынна, як заведзеныя. Глядзяць не на твары адзін аднаго, а на руку: што прадаеш?

Уціснуліся ў натоўп — ён сам раптам уцягнуў, нават ня цмокнуўшы, каманду Тамаша, і ён з бабамі адразу ж рушыў па коле з хуткасьцю, якую ня сам вызначаеш, якая зададзеная табе пярэднім і заднім людям. Ледзь затрымаеься — напіраюць. Так што і пытай пра тавар, і дамаўляйся, і прадавай-купляй на хаду, не спыняючыся. Праўда, ёсьць астраўкі нерухомасьці, людзі зь мяшкамі ля ног і проста не захопленыя блуканьнем па коле: гэтыя толькі прадаюць. Многія і прадаюць, і купляюць адначасова, а большасьць — ні тое ні другое, адно пазіраюць. Заварожана пазіраюць на хлеб, на бутэлькі малака, сыр, сала, на салдацкія боты альбо нямецкую коўдру — усё гэта ёсьць, можна мець. Было б на што памяняць альбо за што купіць.

Тамаш ужо пачаў ляпаць сябе па жываце, а дак-

ладней па спражцы-зорцы, як бы паказваючы, што і ў яго тавар.

— Была, не была, а пабачылася! — рашуча сарваў свой шырокі рэмень і ўзьняў над галавой: — Каму афіцэрскі?

Бабы адразу ў спалох:

— Заарыштуюць за шпікуляцыю!

Таўкучка не адразу адрэагавала на новага камэрсанта. Але ўжо праз хвіліну-другую чужыя рукі сталі мацаць Тамашоў тавар: колькі просіш?

— Не па тваёй кішэні.

— А ты, дзед, лазіў у маю кішэню?

— І лазіць ня трэба, каб дзірку пабачыць.

Дзед, бачна, атрымлівае задавальненьне ад новай, нечаканай ролі, ад увагі да сябе. Зьняў рэмень з пуза, узяў у руку, і ты ўжо важная шышка, людзям патрэбен. З маладзенькім лейтэнантам іншы тон гаворкі:

— Што, цікавіцеся? Вам акурат падыдзе гэткі. Ня сорамна і маёру насіць.

А прывабіла лейтэнанта Окця: у нас, маўляў, купіце. І глядзіць на яго, быццам даўно яны знаёмыя, а маладзенькі лейтэнант — нібыта па галаве яго стукнулі, пазірае і не разумее, але хоча зразумець, што зь ім здарылася. А здарылася Окця: у квяцістай цеснай школьнай сваёй сукенцы яна горш, чым распранутая: усё, што мае, выпірае наверх, сукеначка ў гармошку, колькі ні абцягвай — паўзе ўверх, вось-вось дзеўка вызваліцца зь яе, як зьмяя ад старой скуры. Твар зьбянтэжана-ружовы, але вочы, наадварот, сьмелыя, з выклікам.

Лейтэнант пакорліва дастаў партманэ і працягнуў яго Окці — як разбойніку зь вялікай дарогі. Апамятаўся, пасьпешліва-паслухмяна засунуў у кашалёк пальцы: колькі я павінен заплаціць? Окця махае ў бок Тамаша: ён, ён купец, зь ім справу рабі!

— А нам на бохан хлеба, болын ня трэба! — вырашае Тамаш.

Сто рублёў у лейтэнанта, ого, а ці не зашмат? Яго

амаль сілаю апаясваюць рамянём, умацоўваюць зорку на худзенькім жываце, ён жа адно мармыча:

— Тут жа ня хопіць на булку хлеба. Мала.

— Анічога, хопіць! — І чамусьці адразу: — Другому мы і за тысячу не аддалі б. Окці нашай цаны няма.

— Пры чым тут я?

Ніхто і не патлумачыў бы, пры чым тут яна, але калі пайшоў лейтэнант-курсант, Окцю папракаюць:

— Што ж не сказала хоць, зь якой вёскі?

— Ды ну вас! Вы мяне, ці што, прадаваць хадзілі?

Хлеб гарадзкі смакавалі, як манпасье, грошай і праўда хапіла толькі на акраец. Затое якое смакацьцё!

А на выгане сустрэліся з Косьцем-старшынём. У яго пад пахай белы хлеб.

— Вось, будзеце ў дарозе заядаць малако.

Як пра самагон сказаў і нават нахіліўся панюхаць хлеб.

— Эх, а я рэмень прабазарыў! — ня вытрымаў-такі, пашкадаваў Тамаш. — Хаджу во, як арыштант.

— Затое Окці жаніха знайшлі.

— Каб жа так!

Усьлед за нямецкімі каровамі, якіх, пакуль цёпла, вырашана было трымаць на абгароджаным лузе каля канавы, зьявіліся і самі немцы. Ня тыя, зразумела, ранейшыя, а ваеннапалонныя. Іх прыганяюць будаваць дарогу («Стратэгічную», — з павагаю прамаўляе Тамаш). Калі напасткі пайсьці праз падсохлае балота, дык гэта ў трох вярстах ад Уюнішчаў. Бабы бегаць туды пачалі, калі пайшла чутка, што ня толькі нямецкія палонныя там, але і нашы. Тыя, каго яшчэ немцы ў палон забралі. Іх прыганяюць рознымі калёнамі, а працуюць на дарозе разам. У баб, вядома, свой клопат-надзея: а раптам хто-небудзь з тых, хто прапаў на вайне, тут аб'явіцца. («А як жа, проста ва Ўюнішчы вам даставяць!» — расхалоджвае іх Тамаш.) Хіба нешта спыніць бабу, калі ёй засьвеціць хаця б маленькая надзея. У першыя ме-

сяцы вайны збіраліся па пяць, па дзесяць чалавек і лёталі, качавалі ад лягеру да лягеру і за сто, і за дзвесьце вёрст. І здаралася, што знаходзілі сваіх мужыкоў, былі выпадкі, што і выручалі, выкуплялі. Як тая баба данеела, дзе хавала пярсыёнак заручальны альбо царскую манэту (хто толькі іх ні спыняў, ні вытрасаў з іх усё, што мелі!), гэтага зразумець нельга. Калі немцы адпускалі, дык свае, зразумела, ня ўстояць перад бабскімі слязьмі. («А гэта вы забылі, што Масква слязам ня верыць?» — нагадваў бязьлітасны Тамаш.)

Палонных ахоўваюць чырвонаармейцы, некалькі афіцэраў. Калі блізка падыдзеш, заўважаеш: у нашых палонных выгляд яшчэ горшы, чым у немцаў. І вочы ў іх галаднейшыя, і адзеньне парванае, загаджанае да шчэнтэ.

Занава перазнаёміліся бабы з сяброўкамі сваіх малядых гадоў каля гэтых няшчасных кар'ераў, з якіх насыпаюць дарогу. Бо набягаюць сюды з усіх бліжніх і нават далёкіх вёсак — «партызанскіх», «паліцэйскіх», «нічыйных». Адна ва ўсіх заклапочанасьць, адна надзея. Нікому, аднак, шчаслівы білет ня выпаў, а вось Окці выпаў, дастаўся. Яна свайго знайшла. А праўдзівей, знайшлі бабы, прыбеглі і далажылі: «Твой лейтэнанцік імі камандуе. Важны такі, мы яго адразу па Тамашовым рэмені, па зорцы прызналі. Пазнаў, што гэта мы, і адразу: «А дзе тая, у кароценькай сукенцы?» Окця залавала: «А якая яму трэба сукенка? Падумаеш, напнуў мундзірчык!» Але баб не падманеш: румянак выдаў, зыбіралася, а потым зьнікла Окця на цэлы дзень. Вярнулася і маўчыць, нічога не дакладвае, а бабам так хочацца пагрэцца, ну, хаця б каля чужога цяпельца. Адно пасьміхаецца, зараза. Але калі зноўку сабраліся на дарожную будоўлю і яе паклікалі, спакойна пайшла з усімі. Лейтэнант іх сустрэў, як самых чаканых гасьцей, нават гасьцінец з сумкі дастаў, галетами пачаў частаваць. Окця ўзяць дык узяла, але тут жа аддала палоннаму, нашаму. Той схапіў, спалохана зірнуў на афіцэра, адышоў на ўсякі выпадак далей.

— Што вы іх тут трымаеце? — накінулася Окця на лейтэнанта. — Мала яны нагаладаліся ў немцаў? Дома маткі чакаюць, а вы іх на гэтым балоце!..

Лейтэнант цярпліва патлумачыў:

— Разумееш, яны не ваявалі, калі другія аж ад Масквы, аж ад Сталінграду наступалі. Вось ім і дасталася — адпрацаваць за гэты час.

Можна падумаць, што сысунок сам не вылазіў усю вайну з акапаў. Толькі што з вучылішча, гэта і за вярсту ўбачыш. Але ён хоць не крычыць на тых, хто працуе, як Хрыпун (бабы так ахрысьцілі другога афіцэра, прыгажунна з бакенбардамі). Окцін лейтэнант нават паўшчуваў салдата, калі той замахнуўся прыкладам на немца, што ўпусьціў насілку з пяском. Бабы ўхвалілі, пасья і дома расхвальвалі Окцінага лейтэнанта. Окця адно хіхікала, як дурненькая: ёй нібыта гэта зусім не цікава.

Неўзабаве палонных немцаў пабачылі ў сябе ва Ёюнішчах. Невядома, з кім дамовіўся Косьця-старшыня, але іх прыгналі памагчы калгасу. Што нікога не здзівіла, дык гэта зьяўленьне зь імі Окцінага лейтэнанта.

Зноў ва Ёюнішчах немцы. Але гэта ўжо ня тыя немцы, на якіх наглядзеліся ў вайну, ня тыя нібыта людзі. Паверыць цяжка, наколькі яны іншыя, не падобныя. А можа, таму, што іншымі вачыма ўжо на іх глядзіш. Калі на каго і падобныя цяпер, дык гэта на нашых палонных. (Якіх яны, можа быць, гэтыя самыя ахоўвалі калісьці, ганялі на працу, з працы.) Такія ж чорныя твары, запаленыя і пакорлівыя вочы, даўгія рукі, нясьмелыя і ўхопістыя...

Немец ня петрыць, калі зь ім заговорваеш, з усіх сіл намагаецца зразумець цябе і жалю варты ў сваёй бездапаможнасьці, як дзіця. Яны і тады не разумелі, але раней ад іх неразуменьня ішла небясьпека, а то й адкрытая пагроза. Не яны тваёй мовы не разумелі, а ты іхных вокрыкаў. І ня іх гэта мучыла, а цябе.

Палонным далі працу: зямлянкі рабіць на агаро-

дах. Уласнае жытло Вэнэрыным пастаяльцам: не, не для начальства, а для баб з малымі. Так атрымалася, што першую яму пад зямлянку выкапалі на Окціным агародзе. Прыйшла пара разгружаць Вэнэрын каўчэг. А то ўжо і Юнра ў ім пасяліўся, сваю кантору і нават склад адчыніў фінінспэктар. Яму месца шмат спатрэбілася, нават у халодную палавіну ўлез: з усіх вёсак сюды сьцягвае рэчы, канфіскаваныя за кядоімку. Падушкі, кросны ткацкія, нават машыну «Зынгер» прывёз. Во ўжо, мабыць, павыла баба, калі забіраў. Яны і ва Ёюнішчы прыбгаюць выць — ля парога Вэнэрынага дому. Але ў Юнры адна гаворка: «Грошы прынесла? Квітанцыю па малаказдачы, на яйкі, шэрсьць, мяса?.. А, няма? Ну, дык і падушак няма!» Павые баба, паклянчыць, выкрыкне пад канец пракляцьце на «воўчае племя» ды і пабрыдзе дамоў. Дом Вэнэры для навакольных вёсак (ёй усё вусьцішней ад гэтага) стаў нейкім гнездзішчам разбойнікаў, прыгнятальнікаў. Праклёнаў гэтулькі насылаюць, што на ўсіх хопіць. Як ён толькі не загарыцца, яе дом?

Юнра ўжо і гаспадыні дому падміргвае:

— Ёсьць дакумэнцік, хутка пазнаёмлю. Сад у цябе вунь які!

Косьця-старшыня нейк пачуў, зморшчыўся, як ад хворага зуба, нагадаў яму?

— Воўк і той побліз логава авечак ня душыць. А ты ўсіх дастаў.

— Ня я, ня я! Сам ведаеш, хто.

Вызвалюць месца ў доме пад канторскіх людзей і сем'і-пастаяльцы з далёкіх мясьцін. Вайна сончылася, адседзеліся, набраліся сілачкі — у дарогу пара. Яны не запісаныя за гэтым калгасам, ім можна... Разьвітаўшыся з усімі шмат разоў, паплакаўшы, адыходзілі бабы і дзеці да лесу. У дарогу ім п'яклі бульбу, праснакі з жытніх абсеўкаў ды той жа бульбачкі. Вэнэра штораз выбачалася, што конь заняты, каб падвезьці іх. Як быццам яна ім усё яшчэ распараджалася.

Зямлянку Окці немцы пад кіраўніцтвам лейтэнан-

та выбудавалі што трэба. Вялікую, акуратную, з двума — ля дзьвярэй і ў задняй сьценцы — вокнамі. Палац ды й толькі. «Як дзеля сябе стараецца!» — ківалі ў бок лейтэнанта бабы. З раніцы немцаў прыводзілі, увечары іх адводзілі два салдаты. А лейтэнант «ішоў у партызаны». Зь ім у лес ішла і Окця. Падобна, што яны ішлі на ўсю ноч. Во ўжо пытаньняў і гаворак было на ранішняй дойцы кароў. У Васілька, які чакаў каля бідонаў, калі іх напоўняць пеністым сырадом, проста-такі вушы расьлі — як лепш пачуць усе падрабязнасьці бабскіх роспытаў і дадаткаў.

Растрыбушыўшы Окціны таямніцы, бабы за Вэнэру браліся. Як-ніяк з начальствам сьпіць бок ля боку. Ня можа быць, каб ніхто не паквапіўся на такую маладзіцу. Ня будзь дурніцаю, дзеўка, яны чаго хочаш наабяцаюць. Адно разьвесь вухы. Калі хто і сур'ёзны там, дык гэта старшыня, Косьця. Шалапут? Ёсьць і гэта, але хаця б халасты. Ня піша ніхто яму, не прыяжджае.

Бяда Вэнэры — не сваё начальства. Са сваімі ў яе наладзіліся нібыта цярпімыя дачыненні. Стол накрые, прыбярэ пакой, падмяце, памые. Калі ўсе разбрыдуцца, а справа да ночы — да сябе на печ. Клічуць выпіць, закусіць зь імі, але ня дужа чапляюцца з гэтым. Галоўнае, каб на печ шлях не спазналі. Добра, што бухгалтар, гарластая Груня, пры іх, яна не пацерпіць, каб «Савецкай уладзе» дурны прыклад паказвалі. А вось упаўнаважаныя з раёну — яны зусім шалеюць, вырваўшыся з дому, воддаль ад жонкі, парткомаў, начальства. Тут яны самі над усімі камандзіры. Уставіцца гэтка на Вэнэру мутнымі вачыма, як п'яніца ў шклянку, — яна хутчэй рукі свае ды проста пад ягоныя бельмы. (Робячы выгляд, быццам нешта перасоўвае на сталю.)

Вось гэтак у вайну дзяўчаты ад немцаў ды ўласаўцаў ратаваліся: перамажуць твар сажаю, ходзяць горбячыся, кульгаючы.

Што ўражвала Вэнэру, дык гэта тое, што яны ўсе наяжджаюць у адным як бы плашчы. Самі нібыта і

адрозныя, і, мабыць, пасада ў іх у кожнага свая: хто настаўнік, хто крамнік, альбо з райкому, альбо яшчэ хто, але плашч заўсёды адзін і той жа. Даўгі, ледзьве не да пят, брудна-сіні, з абламанымі, як шасьцярні, гузікамі, засаленымі каўняром і рукавамі - вісіць, пэўна, на вешаку недзе ў самым галоўным доме, па чарзе выдаюць усім упаўнаважаным. Спецапратка іхняя. А часам здаецца, што адзін і той жа наяжджае, а мяняюць яму голас, твар, рост, хаду — у тым галоўным доме. Сваіх начальнікаў звычайкі ўжо вывучыла, а гэты прэрэварачень — так і чакай ад яго прыкрасьці якой.

З-за сьцяны зь печы чаго толькі не наслухаешся, не спазнаеш. За поўнач заседжваюцца, ад капцілак сажа па хаце лётае. І жаруць, і жаруць, пра выпіўку і казаць няма чаго. Тварныя асобіны — называе іх Старая. З суседніх брыгад, вёсак, асабліва з «паліцэйскай», цягнуць і цягнуць. Называюць гэта: «ясак». Альбо: «разбамбіць», «раскулачыць». Ну, нібы немцы там, гарнізон паліцэйскі, і гэта нават геройства — ад іх пажывіцца. Як у вайну было. Крык стаіць, а словы часьцей за ўсё адны і тыя ж. Як плашч на ўпаўнаважаных. Нават Косьцеў голас брыдкім здаецца, талдычыць адно і тое ж. Падражняе ўсіх увесь час. Во зараз фінінспектара, Юнру.

— У яго аловак, пакажы, пакажы! Бабы падаюць, як дастане. Напалову сіні, напалову чырвоны.

А «Савецкая ўлада» бесьперапынна ўсіх пераконвае: «Э, лепш за Сталіна ня скажаш!» Але Косьцю, дурня, і Сталіным не напужаць.

— Сталін гэтага не казаў.

— Казаў!

— Не казаў!

— Ну, дык слухай, калі ня ведаеш: «Любы савецкі чалавек на галаву вышэй за любога буржуя, які цягне на шыі ярмо капіталістычнай эксплёатацыі».

— Нешта блытае «Савецкая ўлада», — не згаджаецца Косьця, — буржуй ярма не цягае, як бабы дзе-небудзь ва Ўюнішчах.

— Асьцярожней на паваротах! — голас Энкавэдэ.

Упаўнаважаныя тыя пыжацца, называюць раённае начальства па імені-бацьку і скардзяцца, скардзяцца. Дома ў іх праца, адказная, а вы тут не выконваеце, што павінны, распусьцілі калгасаўцаў, даводзіцца лазіць па гразюцы, у дажджы, у халепу.

— А як жа бяз вас? — хмыкае Косьця. — Прыслалі вучылку, упершыню ў жыцьці пабачыла, як кароў дояць: «Ой, вы ж ім адарвеце!» Гэта нічога. А хочаце пра вас анекдот? Алкаш памылкова ў морг трапіў, ачуняў, пабачыў, што за суседзі, аж працьверазеў. Стукае ў дзьверы. Адчынілі акенца. «Дзе я?» — «У моргу». — «У моргу? Ну, тады гутэнморген!»

Іржаньне, ажно прусаکی аціхаюць на сьценах, дзе каторага засьпела.

А ранічкаю прыбягаюць дзеці з халоднай палавіны дому, ад Тамаша, пачынаюць круціцца пад нагамі: чакаюць, калі дзядзькі сыдуць і цётка Вэнэра зьбярэ і раздасьць ім недаедзеныя кусманы зь вялікага стала. Не сакрэт, Вэнэра і сама не ўтрывае, праглыне кавал-другі: голад ня цётка!..

Тамаша да стала ня клічуць, во хто пайшоў бы ахвотна, але ня клічуць, а то ён бы ім пра іх самых расказаў. Баб адукоўвае:

— Да рэвалюцыі карчма на «варшаўцы» стаяла, дык зьбіраліся там прапойцы з усяе акругі, добры гаспадар у будзень ня пойдзе, а такія, як гэтыя нашы. І было правіла: за рубель пі колькі ўлезе піва, але не ўстаючы з-за стала. Рубель «бяз выхаду». Выйшаў на двор — зноў рубель, усё спачатку. Твае Вэнэра часта бегаюць? Радую магу ім даць, бясплатную. Рабілі так: прывяжа да гэтага месца посік (цяпер можна грэлку) і дзьмі, колькі ўлезе.

— Ды ну цябе, дзед, жывот ад цябе баліць!

Аднойчы Косьця выйшаў адтуль на кухню, закрыў, прысеў унізе на зэдлік. Спытаў:

— Што ты там хаваешся? Слухай твайму бацьку партызаны паперы не давалі? Ну, каня, карову зьбіралі

і давалі расьпіску. Вернем, дзядзька, пасья дожджычку ў чацьвер!

Прыгадала: быў такі выпадак. Атрад незнаёмы, рухаўся ў Заходнюю Беларусь. Свае партызаны ў Станкевіча не забралі б. Але дзе яны, тыя паперкі, калі ўсё згинула, пасьцягнута.

— Суседзі пацьвердзяць, — упэўнена вырашыў Косьця.

Пацьвердзіць дык пацьвердзяць, але пры гэтым падумаюць: а чаму ёй усё? І дом у яе ацалеў, а цяпер — карову. У другіх дзеці, ім, можа, болын трэба.

— Нічога, паспрабуем і яшчэ каму. Пакуль гоняць з Германіі, гэта магчыма. Усё адно перадохнуць.

І зрабіў. Для Вэнэры і яшчэ адной сям'і, праўда, бязьдзетнай, — Вользе і бязногаму Прохару. У Вольгі нават паперка захавалася. Мэтрыку згубіла, пашпарт, хаваючыся ў балоце, згубіла, а расьпіску, што забралі карову, зьберагла.

Сваю кароўку Вэнэра палюбіла зь першага погляду. Нават здалася, калі хадзілі з Косьцем сярод чарады, што паглядзела на Вэнэру нейк асабліва, сама напрасілася. Такая прысьценькая (як быццам другія не такія, усе яны чорна-плямістыя) яе немачка, акуратная! Атрымала яе за канфіскаваную ў вайну, але і яшчэ ўзамен той надзеі, той мары, якую адабралі пасья вайны ўжо — Шэрага. Косьця адабраў, Косьця і вярнуў. Ну, ня цалкам. Бо Шэры — гэта ня проста конь, ён — абяцаньне зусім другога жыцьця, пра якое татка гэтулькі фантазіраваў у самыя страшныя дні. Ну а карова ў селяніна — як прысядзібны ўчастак: пры калгасным жыцьці, а не замест яго. Затое якая дабрэнная дасталася, разумніца, ласкавая і як лёгка і старанна аддае малако — толькі пальцамі краніся.

Шэры, адмучыўшыся ў калгаснай баразьне, пайшоў зноўку на падвышэньне: сядло на ім замест хамута. Зноў на ім фарсіць аднарукі «Жукаў». Пакарыстацца Шэрым мерацца і Энкавэдэ, і «Савецкая ўлада», але Косьця раўнівы, ня вельмі і ўступіць.

Часам, зладзейкавата азірнуўшыся, ці няма каго побліз, Вэнэра наблізіцца да засядланага Шэрага (старое, з пруткім воласам сядло, хіба такое яму падрыхтаваў калісьці Станкевіч?). Рука да Шэрага пацягнуцца, дык ён таксама пысаю, храпамі шумна памкне насустрач, але адразу ж ганарыста адкіне галаву, а вочы замаркоцяцца.

Смутна, праз дрымоту Вэнэра чуе зверху, зь печкі, звыклія, як гул малатарні, таласы сваіх пастаяльцаў-начальнікаў. Сёньня ў іх аж два ўпаўнаважаныя з раёну. Калі ўзьніклі на парозе, Вэнэра цікаўна зіркнула: а як яны падзялілі плашч? Абодва без плашчоў, у пінжаках: ага, нікому не дастаўся.

Зь вечара да яе набілася цэлая плойма малых, шум, піск, не суняць. На кухню выйшла Груня, яшчэ адна шклянка або слоік трэба.

— Нічога, ляжы, я сама. Гані ты гэтую арду, як ты іх вытрымліваеш?

Вурчыць, а Вэнэра чула, як аднойчы ўгаворвала «Савецкую ўладу»:

— Калі ты нічога ня можаш, давай возьмем дзіцёнка. Цяпер іх вунь колькі сірот...

— Чаму гэта я не магу, а ня ты?

— Паглядзі на сябе і паглядзі на мяне!

Пасья Груні (як сьцежку праклала) зачасьцілі на кухню ўпаўнаважаныя. Малады двойчы выйшаў — на вуліцу, але, вярнуўшыся, затрымаўся ля печкі. Паведаміў, што яму на спаборніцтвы ў горад ехаць, спартовец, а яго суды «кінулі», у вёску: пазыку забяспечваць.

— Упіраюцца мужыкі, быццам зубы ён зьбіраецца рваць. Але затое адзін стары: «А на тры тысячы можна?» — «Вітаецца», — «А калі я падпішу на мільён? Буду як Стаханаў?» — «А чым заплочіш, дзед?» Шчэрыць пустым ротам: «А нашто плаціць? У мяне, бачыш, што ў хаце, што на агародзе — анічога ня возьмеш. Затое ты выканаеш плян і паедзеш дамоў». Гэта ён мяне пашкадаваў, Напасьці б на гэткага. Няма ў вас такіх? Я бачыў тут адну красуню.

— Красуню? У яе залётнік з пушкай. Так што сьцеражыцеся.

— А ў цябе? Таксама?

— А ў мяне яшчэ горш.

— Ахто?..

Ледзьве адчапіўся, пайшоў, калі яму на тры ці пяць пытанняў не адказалі.

Пайшоў гэты, Вэнэра ціхенька выправіла дзяцей: спаць, спаць, заўтра ўставаць рана!

Прачнулася ад таго, што нехта побач зь ёю, навальваецца, брыдка дыхае. Той, спартовец! Адштурхнула з усяе сілы. Але тут жа рука яе злавіла жалю варты абрубак Косьцевай рукі — пазнала. Другая рука яго, агідна прасьмярдзелая тытунём, заціснула ёй рот, як жалезная. А ў вуха задзьмувае гарачыя словы: «Ветачка-Нетачка, ну, ня будзь такой! Ну, Ветачка!..» І брыдка, і страшна, і няма зусім волі, нешта з Вэнэрай здарылася, зьнікла раптам уся сіла з рук, зь цела. Голас такі блізкі, словы незнаёма ласкавыя. Раптам сьцяміла: даўно іх чакае, і не ад каго іншага, а менавіта ад гэтага шалапуты — Косьці, такога вясёлага, добрага і да сьлёз ненадзейнага.

Што зь ёю сталася, чаму саступіла, хаця і ў думках, здавалася, такога не дапускала? Сама не паверыла б, што вось так і адразу няблізкаму яшчэ чалавеку саступіць — яна, вясковая ганарліўка, Станкевічава Вэнэра. Ды як: з удзячным плачам, ледзь не рыданьнямі, абцалоўваючы ягоную жалю вартую, кранальную руку-кульцяпку. (Помніла заўжды яго паўп'янае апавяданьне, як у партызанах яму гэтую руку адпілоўвалі звычайнай нажоўкай: «Самагонам аглушылі і наваліліся, як чыгунныя!») Абдымала свайго крыўдзіцеля з мальбою не чапаць яе, ня рушыць, але і з надзеяй, як маму абдымала б ці татку, — з мальбою не пакідаць яе, абараніць ад цэлага сьвету.

Празь нейкі час, апамятаўшыся, раскатурхала соннага Косьцю:

— Ідзі да сябе, Косьцечка. Ідзі, родненькі. Ціхенька спусьціся, бо пабудзіш.

— А? Што? Хто тут?!

Здаецца, і не прачнуўшыся як след, споўз зь печы і, неасцярожна гучна ляпнуўшы дзьвярыма, вываліўся на двор. Там доўга кашляў, крактаў, ікаў. О, Божа, як яго адвучыць ад іхных пасядзелак, папоек?

Вярнуўся з вуліцы, папіў вады (Вэнэра, прыўстаўшы, сачыла за ім, чакаючы, што хоць нейк пакажа, што помніць аб яе прысутнасьці, шапне нешта), але ён гучна сплюнуў і пайшоў да сваіх. Чамусьці паплакала перш чым заснуць і наказала сабе не праспаць ранак. Яна згадуе яму сапраўдны сьняданак. Во толькі з чаго? Каб сваё, а ня з гэтых іх нячыстых запасаў, ды і не засталася: што здабылі, тое стравілі! Заснула шчасьлівая.

Вакно ледзьве зашарэла, а яна ўжо была на нагах. Высьлізнула на ганак: у яблынях ціўкаюць пеначкі, страсяючы з крыльцаў, з галінак расу. Шэры цяжка пераступіў з нагі на нагу і паглядзеў ад плоту ў яе бок (Вэнэра паказала яму язык). Зазірнула ў хляўчук, дзе начуе Пярэсьценькая (да сьцяны з нахілам прыстаўленья жэрдкі — во і ўвесь пакуль што хляўчук). Зараз, зараз цябе падаю! Трэба нам яго добранька даглядаць — худы такі. Заўжды паўгалодны, недагледжаны і за сталом амаль ня есьць нічога, адною самагонкай і жыве.

У якую ж зямлянку пастукацца? Вольга са сваім Прохарам яшчэ сьпяць, не чуно яе голасу ў хляўчуку. Штурхнула дзьверы Окцінага палацу — не зачыненыя. Сунулася, а яны, бессаромныя, раскінуўшыся, ляжаць на нізкіх нарах, аж страшна. Назад выбегла, наўздагон голас Окці:

— Ну хто там?

Выйшла заспаная, ледзь акрыўшыся жоўтым прасторным (лейтэнанта падарунак) халатам.

— Ну, што бегаеш? Мядзьведзь цябе спалохаў?

Размаўляе сярдзіта-паблажліва, як зь дзяўчынкай. А ведала б ты! Вэнэры яе нават шкада: што гэтыя лейтэнанты, сёньня тут, заўтра і сьледу яго не пабачыш!

— Пазыч пару яек. Можа, сала шматочак? Я вярну.

— Гэта што там за госьці такія?

— А вось такія! — з намёкам. Не табе, маўляў, адной!

І пачырванела да вушэй.

Прыбегла дамоў з адной думкаю: толькі б не зьвялі яго, добра, каб сам да яе на кухню выйшаў, пабачыў, што дзеля яго аднаго сьняданак. Пераглянуцца зь ім, слова шапнуць, дакрануцца рукою шчакі (няголены заўжды). Глянула крыўдліва на рукі свае. Быццам спадзявалася на чуд, — што сталі другія. Ня сталі.

Але цуд усё ж вымаліла: выйшаў да яе, а тыя яшчэ і голасу не падаюць, адно храпуць, цмокаюць мокрымі ратамі.

— О, што за сьвята? — Косьця зазірнуў у печ, дзе шквірчыць сала, жаўцее яечня ў два сонейкі. А то ня ведаеш, ня помніш, якое сьвята? На цьвічку над вядром чысты ручнік па-дзявочы чырванее вышыўкаю. (Падарунак адной з пастаялак, што пакінула ўжо Вэнэрын дом.) Палівала яму на руку зь меднага коўшыка, зробленага са снараду, ён зусім па-дзіцячы пырскаўся вадою.

— Вушы, вушы не забывай!

— Дзякуй, гаспадынька, дык каму ўсё гэта?

— Хто рана ўстае, таму Бог дае.

Бессаромнік, дражніцца, прыкідваецца, што анічога ня помніць, ня цяміць! Хуценька выставіла на стол збан з малаком, хлеб (загадзя абрэзала кусаны так, што можна падумаць — толькі што бохан раскраіла). Выхапіла зь печы патэльню і паставіла на драўляную дошчачку.

— Мне? Во гэта здорава! Пад такую закусць трэба абавязкова. Там не засталася?

Паказаў на пакой-кантору, а сам да дзвярэй.

— Глянй там. Каня дагледжу, выклікаюць у раён, а я, чорт бы іх пабраў, забыўся!

Забыўся ён на Вэнэрын сьняданак, само так атрымалася альбо гэта знарок (страшна было паверыць). Не заўважыла, як яечню зьелі ўпаўнаважаныя. А Косьця так і не вярнуўся з вуліцы, пачула — позна ўжо было,

не адважылася гукнуць усьлед, як грывнулі капыты Шэрага. Быццам у грудзі ёй ударылі.

Цэлы дзень адпакутавала — і на працы, і дома, — чакаючы яго вяртаньня. Каб зірнуць у твар, у вочы і пераканацца, што ён проста забыўся. Такі ўжо ён, Косьця. Як яму не дараваць?

Вярнуўся змрочны, злы, накрычаў на брыгадзіраў, што прыйшлі з суседніх вёсак і чакалі старшыню:

— Што, што? Вы б іх паслухалі. Можна падумаць, што ў нас тут МТС, дваццаць машын, а мы праспалі ясна. Жыта яшчэ не адкаласілася, а яны ўжо за звышплянавы ўраджай справаздачу зрабілі. Галовы абяцаюць сарваць. Адзін там усё: «Гэта вам не пры немцах!» Ды пры немцах я б такога зондэрфюрэра!.. А я ім паводле Сьвятога Шсаньня, як наша Старая: «На хрыбце чужым аралі, а зьбіраць будуць ня сеяўшыя, не араўшыя...»

Вэнэры нават нязручна са сваімі бабскімі крыўдамі совацца да чалавека. Яму сьвет ня мілы, ясна, што мог і забыць. Адно жаласьлівасьць накочваецца. Да яго, ну і крыху да сябе.

Зь вечара і на ўсю ноч у іх зноўку загула п'янка. Толькі і чуеш бязглуздыя тосты: «Гутэнморген!» Вэнэра ляжала на печы, лавіла голас Косьці, плакала, а потым ціхенька сьмяялася, калі рагатаў ён, ды так і заснула. І во зноў да яе... О, Божа, Косьцік, усіх перабудзіш! Але адразу ж скеміла, што ня ён: другая рука яе абшныпарвае. Другая! Яна ня помніла, што адбылося далей, як спружына ў ёй спрацавала. Рукамі, нагамі скінула з сябе гада, ды так, што грывнуўся проста на падлогу. Нават сьціснулася ўсё ў ёй: абы не забіўся!

У хаце да гэтага вісела нязвыклая ціша, ні голасу, ні ўсхрапу! Але гэта цягнулася да нейкага імгненьня. Раптам грывнуў, як выбухнуў, дружны рогат. Зладасны, помсьлівы, дурнаваты. Падаслалі, яны падаслалі нейкага ўпаўнаважанага! І гучней за ўсіх — Вэнэру пранізаў холад, жах — іржаў ейны Косьця.

У жыцьці Вэнэры ставала чорных дзён, начэй. Але гэткую здраду яна спазнала ўпершыню.

Усё, што пасья зь ёю, у яе жыцьці адбывалася, было непазьбежна. Пасья таго, як яна пачула здрадніцкі рогат чалавека, якога гатовая была пакахаць на ўвесь бабскі век.

Косьця-старшыня зьнік з Уюнішчаў гэтаксама нечакана, як і аб'явіўся. Зімою 1945 году яго пасадзілі «за разбазарваньне калгаснага зерня». Газэта «Шлях да камунізму» паведаміла пра гэта на ўвесь раён.

А адбылося ўсё так. Пачаліся заложныя дажджы, і зноўку Ўюнішчы адрэзала ад усяго сьвету. Жніво ішло цяжка, жыта і авёс у брыгадах жалі, зразумела, сярпамі, снапы сушылі дзе толькі маглі. Вэнэра спала на мокрым жыце на сваёй печцы — ня печ, а калгасны ток. Косьця зьвёўся, лётаючы па вёсках-брыгадах, і Шэры пад ім схуднеў — абодвух Вэнэры было шкада. Выратаваньне хлеба (хаця й ня свой гэта хлеб) нейк зьблізіла, парадніла ўсіх. Косьця, калі выпадаў час, затрымліваўся там, дзе бабы, мужыкі, гутарыў зь людзьмі ціха, грунтоўна, разам меркавалі, як і што зрабіць лепш. Старыя бабы — ім у абед па сто лет, — ледзьве не са сьмяротнага ложку спаўзьлі, брылі спачатку жаць, а потым сушылі снапы і вымалочвалі зерне ў сваіх зямлянках, пранікамі, якімі выбіваюць бялізну на рацэ. Прохар, даваенны старшыня, папярэджаў Косьцю: быць бядзе! Бяда не ў дажджах і ня ў тым, што згніе зерне, а ў іншым: зерне апынулася ў руках у мужыка. Бо як было задумана, як заўжды рабілася: пергаы сноп — дзяржаве, і другі, і трэці, ды і апошні таксама. («Во праўда: і э́мтэ́су!») Прытым — неадкладна, як толькі зжалі, абмалацілі. А потым ужо яна са сваіх рук выдасць калгасьніку, колькі палічыць вартым. А ня выдасць — таксама не прывыкаць. Тут жа як атрымалася: сноп гэты ў хаце, у зямлянцы ў калгасьніка апынуўся, за сто гадоў упершыню. Пракантралюй, паспрабуй, кожнага. Калі мужыцкі трыбух падцягнула з гола-

ду. А ты яшчэ, старшыня, паабяцаў, што дасі ня менш як кілаграм на працадзень. Апошнюю руку залажыў, што стрымаеш слова. Маўляў, адпілуеце іржавай пілою. Адпілююць, толькі не яны, а іншыя, і не руку, а галаву.

Косьця сапраўды паабяцаў, ня ўсе, зразумела, але яму паверылі. Усё-ткі ваявалі нядаўна разам і, што б ні казалі, а перамаглі ў такой страшнай вайне, — ня можа быць, каб заставалася ўсё на страху і хлусьні.

Не адзін Прохар, але і «Савецкая ўлада», і Юнра таксама вучылі Косьцю розуму-развазе. А ў яго на ўсё адзін адказ:

— Дык што, паміраць ім, хто ў вайну не памёр?

— Такой графы ў справаздачнасьці няма, — цярпліва тлумачыла «Савецкая ўлада», а Юнра гучна падхопліваў:

— Каровы паздыхаюць — спытаюць, сьвіньні — партбілет пакладзеш. А калі людзі — такой графы няма.

Як у ваду глядзелі: не пасьпеў Косьця раздаць свае кіляграмы, толькі пачалі ўзважваць ды выдаваць, як наляцела праверка з раёну. Як і сам Косьця калісьці, на танку прыехалі (а на чым яшчэ дабярэсься?). Перш-наперш з Энкавэдэ сустрэліся, Вэнэру з хаты выставілі і доўга пра нешта гаманілі — двое з раёну і Энкавэдэ.

Затым пайшлі па зямлянках: сапраўды, забіта ўсё калгаснымі снапамі, засыпана зернем. Бабы ім: забірайце, калі так трэба! А куды забярэш: ні гумна, ні току. На танку не павязеш.

Зьвезьлі старшыню. Дзён празь дзесяць Косьця вярнуўся, але, як было сказана, здаваць справы. Каму і што ён здаваў, Вэнэра ня дужа цікавілася, ёй бы пагаманіць зь ім пра іх справы (ужо зразумела, цяжарная яна!), але як гэта зрабіць? Ды і боязна. Пасья той начы, дзікага рогату-зрады яна баялася гэтага чалавека. І шкадавала, і баялася на што-небудзь добрае спадзявацца. Ведала: і яму канец, і ёй канец. І сябе, і яе загубіў.

Потым, гледзячы з далечыні ў пяць, сем гадоў на гэтыя дні і падзеі, Вэнэра сваё жыцьцё ўяўляла ў выг-

лядзе бруднага сьнежнага камяка, які (у маленстве так цікава было назіраць), коцячыся, зьбіраў усё сьмецьце з-пад ног. Анічога, апроч сьмецьця, гразі і холаду. А што было ня так, інакш (бо рознае здаралася), забывалася, ня помнілася. Адтайвала памяць — і, як у сьнежным камяку, выяўляліся, адкрываліся позірку толькі вострыя асколкі шкла ды трэскі, ды камякі гразі.

І ўсё жыцьцё вакол, тое, што ня зь ёю, а зь іншымі адбывалася, з кожным днём і годам рабілася ўсё болын бязрадасным і безнадзейным. Быццам пракляў іх усіх нехта і назаўжды.

Памерла Окця. Пасьля таго ўжо, як яе лейтэнанта забралі на вайну зь Японіяй і ад яго потым — ні слуху ні духу. Яна жыла, як апоеная, пастарэла, збрідчэла. І раптам, трэба ж, наступіла босаю нагою сахор, прабіла да самае косьці. Вядома, як у вёсцы: пакуль выбраліся ў амбуляторыю ехаць, разьнесла ступак, нагу, як калоду. Павезьлі яе, а потым прывезьлі — мёртвую. Як і не жыла. О, як плакалі, гаравалі бабы, яны па дзецях малых сваіх (трое да вясны 1946-га пасьпелі памерці) гэтак не рыдалі. Гэта быў нейкі бессэнсоўны жах — сьмерць самай маладой, прыгожай, калі ў вёсцы адны старыя.

А яшчэ раней, зімою, новага старшыню прывезьлі з раёну. І «сваты», як заведзена, зь ім прыехалі... Бо па калгаснаму статуту старшыню абіраюць працаўнікі зямлі. Гэта калі Косьцю ставілі, была парушана калгасная дэмакратыя, а цяпер, як было сказана, усё па Статуту і Сталінскай канстытуцыі. І сапраўды, каля дому Вэнэры сабраліся калгасьнікі з усіх брыгад, ну, як на вясельлі да вайны ці на хаўтурах, здаралася, — і ў доме, і на вуліцы.

На новага свайго старшыню, цаглянатварага дзябёлага мужчыну ў добрым касьцюме, пазіралі цікаўна, як на жаніха з далёкай вёскі. А «сваты», як і заведзена, усе вясёлыя, гаваркія, адно што ручнікоў няма цераз плячо. Тамаш ужо разьведаў: прывезьлі вялі-ікага

начальніка, у горадзе ці ў райкоме, ці нават і ў абкоме працаваў.

Чым жа ён так завінаваціўся ў іх, што ўсе астатнія ажно зьзяюць, сьвецяцца ад шчасьця? А сам «жаніх» змрочны, злы: не па любові бярэ ён калгас, без акулараў бачна, што не па любові.

Выбары адбываліся ў двары, вынеслі стол, лаўкі, расьсеўся прэзыдыум, а бабы, дзядзькі, хлапчукі стаялі хто дзе, многія ў садзе, пад белымі ад шэрані яблынямі і сьлівамі.

Самы вясёлы і дружалюбны на выгляд «сват», выдыхаючы клубы пары з высокіх, як у бабы, грудзей, выклаў біяграфію будучага кіраўніка гаспадаркі. Ніхто не дапетрыў, кім ён усё-ткі працаваў. Што кіраваў ледзьве не ад гаршка, гэта было ясна, але чаму вучыўся і ці працаваў на зямлі? Тамаш тут жа пацікавіўся гэтым. Але няўдала (прэзыдыум спахмурнеў): ці ведае таварышок, «на чым сьвіньня хвост носіць»? Сьмяшок прайшоў па шэрагах калгасьнікаў. Адказваць устаў сам прэтэндэнт на пасаду. Сказаў тое самае, што і «сваты», але як бы ня ім падыгрываў, а Тамашу: ішоў, узыходзіў па партыйнай лініі, прапаганда і ў гэтым духу, загадваў нейкім аргагдзелам, вучыўся ў нейкай Акадэміі, ну, а што датычыцца «пытаньняў сяла» «пытаньняў сельскай гаспадаркі» — не займаўся. Аднак, калі партыя лічыць, што ён патрэбен на гэтым участку, што трэба ўмацаваць кадрамі разбураную ворагам гаспадарку, ён гатовы.

Але «сваты» таксама ня дурні зразумелі што ўзьнікае паміж іх намэнклятурай і калгасьнікамі як бы маўклівая змова: дзядзькі ўсё скемілі, сыгнал пасланы. У труне, маўляў, я ваш калгас бачыў! Ну, і мы цябе таксама!.. І разыдуцца да ўзаемнага задавальненьня.

Прэзыдыум зашаптаўся, уставаць пачалі адзін за адным і зноўку распавядаць як складна пойдзе справа, заживуць калгасаўцы, калі гаспадарку ўзначаліць такі вопытны, прайшоўшы школу партыйнай работы

на ўсіх узроўнях (на гэта націскалі з прыкметным за-
давальненьнем) кіраўнік.

Галасуем! Парачка-другая рук ускінулася, але тут
жа ўпалі, адразу зьвялі, калі стала відно: не праходзіць.

І зноўку гаварылі, і зноўку пачыналі галасаваць —
тое самае. Некалькі разоў так. Тады падышоў да стала
скураны, Энкавэдэ. Ускінуў сваю конскую мысу:

— Дайце мне.

Пастаяў моўчкі, разглядваў мужыкоў, баб зь цікаў-
насьцю, тыя на яго зіркалі аціхлыя.

— Так, — загаварыў няголасна, але пачулі самыя
далёкія, нават у садзе, — савецкая ўлада камусьці папя-
рок горла, партыя ўжо ня ўказ. Так гэта трэба разумець,
таварышы партызаны-паліцэйскія? Хто за старшыню,
рэкамэндаванага парторганами? А я пагляджу.

Убачыў — рук ужо зь дзясятка. Але гэта якая ж
частка ад прысутных? Калі самі калгасьнікі зразумелі,
што яны не прагаласавалі, што не спужаліся, дружны
шоргат прайшоў па натоўпе, які пераступаў на замерз-
лым сьнезе, твары радасна засьвяціліся.

Энкавэдэ крануў рукой за плячук «Савецкую ўла-
ду»: «Устань!», падсунуў нагой табурэтку, устаў на яе.
Цяпер конскі твар глядзеў на людзей зьверху. Вось калі
стала бачна, што дзяржаўны авёс таварыш глуміў не-
дарэмна, зь вялікаю карысьцю.

Агледзеўшы ўсіх, памаўчаўшы яшчэ, тыцнуў паль-
цам у натоўп.

— Гэта там Фёкла з Паплавоў? Руку баісься на-
таміць? А калі з капца калгаснага бульбу выграбала,
рукі не шкадавала? У мяне ўсё гэта — тут.

І паляпаў па сумцы. Фёкла з Паплавоў хуценька
ўскінула руку.

— А ты? Цябе пытаю, Пратасеня. Можа, на-
помніць, па якім артыкуле асуджаны быў? Дык гэты
артыкул застаецца, нікуды не падзеўся. Ну вось, гэтак
будзе лепш. А хто ў нас у палоне пабываў? Пракап-
чук... Мароз... Сьмялей, сьмялей! Раз, два, тры... (Па-

лічыў пасьпешліва ўзьнятыя рукі.) Бач, нахапаліся там
духу! І ты, дзед, а, падняў руку, ну і добра, напамінаць
ня стану. Пра што — ведаеш. І ты, і ты! Бачыце, няма
такіх, хто чысты лерад савецкай уладаю, як шкельца.
Няма і быць ня можа. Значыць, аднагалосна.

Пераможна зьверху ўніз паглядзеў на прэзыдыюм.
Узьняўся цаглянатвары і ці ўдзячна, ці пагрозьліва ска-
заў:

— Дзякую за давер, таварышы калгасьнікі і кал-
гасьніцы. Я вось толькі зьезджу да сям'і, разьбяруся зь
сям'ёю.

А Вэнэру нудзіць. І бязь іх усіх яе нудзіць. Гэта на-
гадвае ёй аб сабе ўвесь час, і ўдзень, і ўначы: прапала ты,
дзеўка! Ужо нічога зрабіць немагчыма, позна, занадта
доўга не хацела верыць, падманвала сябе, старалася ду-
маць, што гэта ад падгнілых «ташноцікаў», «аблігацы-
яў». (Папаела і яна іх напрудвесьні.)

Старая першаю ўсё скеміла, выгледзела.

— Анічога, мы жывём, і яно будзе жыць. Ня ўзду-
май толькі Бога гнявіць. А я зноўку ўнучка займею.
Пяцёра мне памарозілі. Не пужайся, выняньчым.

Дзякуй ёй, Старая ўладна адгарадзіла Вэнэру ад
назойлівае цікаўнасьці і балбатні іншых жанчын. Сама
ж ім Старая і паведаміла:

— У нас будзе дзіця. Сказана: усякі дом ды на-
поўніцца. Не чутно, каб у другіх вёсках, а во нас бла-
славіў Госпад. Окцю толькі шкада, так шкада. Няхай
блазённыя будуць няплодныя, і ўлоньне нерадзіўшае, і
саскі не насычаўшыя. І тройчы — нарадзіўшая і кар-
міўшая. Дзякуй, Вэнэрачка, ад нас усіх.

Так во павярнула Старая. І хаця ў вачах другіх
баб сьвяцілася і жорсткая цікаўнасьць, і лытаньні (чый?
ад каго?), але не чапляліся.

Вэнэра нейк супакоілася, пакорліва чакала тэрмі-
ну. Сама заўважыла, што зьявілася ў яе рухах замару-
джанасьць, ляютнасьць, якая заўсёды ўражвала ў ка-
роў. Перастала пужліва зазіраць у ашкелак люстэрка, што

на сыяне каля ходзікаў, кранаць пальцамі непрыгожыя, здрадлівыя плямы на пгчоках. Калі і гляне ў люстэрка — сама сабе па-добраму ўсьміхнецца: во такая мама ў Яго! На каго будзе падобны (упэўненая — сын)? Намагалася ўспомніць і не магла: якога колеру былі ў Косьці вочы? Добра і не разгледзела — во такое было каханьне.

Пастаяльцы ўсё не заўважаюць, што іхная гаспадыня ў цікавым становішчы. Будуць пытаньні, сьмяшкі. Але ня гэтага баіцца Вэнэра. Яна баіцца новага старшыні. Яго грэблівая здзіўленага позірку: гэтая баба, чыя яна, што тут круціцца? Яму патлумачылі, Вэнэра чула: гаспадыня дому, праўленьне арэндуе ў яе памяшканьне.

— Дык гэта не калгасны дом? — здзівіўся яшчэ болып. — І такі даміна ў нейкай дзеўкі!

А наогул ён цудзік, гэты грузны мужчына з цагляным тварам, шэра-бруднымі валасамі, жорсткімі, быццам пяску ў іх насыпана, рыжымі вачыма. Цэмэнтавым мяшком у маленстве стукнулі! — настойвае Тамаш. Таму, маўляў, і ня бачыць, не заўважае анікога вакол. Пасьля выбараў старшыня амаль месяц не паказваўся, а затым у тэлефон загадаў: прыслаць каня з вазком на такі вась перагон чыгункі. Тамаш і колы падмазаў, і сена мяккага прыхапіў, каб зручна было каціць новага старшыню. Калі Шэры вярнуўся, Тамаша чамусьці зь ім не было, адзін старшыня ў вазку. Не маглі ніяк дацяміць, пакуль не аб'явіўся стары: пешадрала топаў. І распавёў:

— Пераняў у мяне лейцы, цуда гэтае, усеўся важна гэтак, расставіў локці, а я стаю, бы дурань, не разумею, што ж гэта ён едзе безь мяне. «Эй, эй!» — дзе там, не азірнуўся. А можа, ён мяне, цуда-юда, не прыкмеціў?..

Толькі ў вазку бабы і бачылі цагляную свайго старшыні фізіяномію — з-за шырокага заду Шэрага. Пад'едзе да «фэрмы» (адгароджаны квадрат непразнай гразі, па якой улетку хадзіць — тонеш, узімку — ногі зломіш) і пазірае з кашоўкі, не вылазячы. Анічога ня кажа, анічога не пытае. А затым штосьці і вырашыць. Паведамляюць: хлёў каровам будзе ў рове. Хлёў-зямлянка.

Гэта як жа? Аказваецца, ажно за Ёралам капалі такія, калі разьмяшчалі кароў, прыгнаных з Украіны, зь Беларусі ў 41-м. А там жа, у рове, нашыя пахаваныя, костачкі іх! Вухам не павёў, бульдозэр з дарогі прыгналі, вурчыць, ссоўвае пясок, траншэю робяць. І жэрдак навезьлі, накрыць зверху. Галава свая, рукі — палонных зноўку нагналі. На гэты раз нашых, рускіх. Зьдзіўлена разглядваюць яны тое, што ім рабіць загадана.

— Для кароў? У такіх ямах нас немцы трымалі.

— А зараз — у лепшых?..

Можна і не пытаць: брудныя, босыя і абадраныя, схуднелыя, ад ветру валяцца, ну, акурат калгасныя паланянкі. Для каторых робяць хлёў-магілу: дзірка ў зямлі, цёмны тунэль з плаўным спускам. А Вашамосьць радуецца сваёй прыдумцы, нават з каляскі-вазка стаў вылазіць, па зямлі нагамі хадзіць.

На сьлёзы, на пратэсты, што магілу парушылі, адзін адказ: а тут паліцэйскія ляжаць, партызаны пастралілі. Калі казалі, што во і яе бацька, Вэнэрын, ляжыць, немцамі застрэлены, Вашамосьць (гэтая мянушка прыклеілася да старшыні) упершыню да яе напасткі зьвярнуўся:

— Ён у цябе хто быў?

— Калгасьнік, хто яшчэ. Сувязны ў партызан. Сувязь трымаў.

— Каго толькі з кім? А то здаралася... — няпэўна буркнуў Вашамосьць і страціў да гэтага цікавасьць.

Бабам усіх шкада — і пабітых, якім цяпер пад гноём і каровінай мачой ляжаць, і саміх кароў. Костачкі, як маглі, прыбралі, перанесьлі на касагор, дзе людзі згарэлі. Аплакалі яшчэ раз. І над каровінай доляю сьлёзы пралілі: прыгналі іх ад добрага, бачна, жыцьця — ды ў калгаснае. З гразі не вылазяць ды бяскорміцы, а тут наогул пад зямлёю жыць. Але і ад марозу куды падзецца, вялікі хлёў, абору калгасу не адолець з аднымі бабамі, так што Вашамосьць, можа, і мае рэзон. Адно, што, як заўжды, правата яго такая, што на сьвет Божы гля-

дзець ня хочацца. Хутка, бачна, і апошнія немачкі адмучаюцца. Палова чарады перадохла ўжо, і хаця б адну карову зарэзалі для людзей, ды не, усіх адцягнулі на ўзлесак, ваўкам. Няхай згіне, абы не калгасьніку.

Вэнэра ўсё часьцей лавіла сябе на тым, што, нават за сьцяною пачуўшы голас новага старшыні, яна ўся сьціскаецца, абмірае ад трывогі. Раней чым выйсьці са свайго закутка ля печкі, прыслухоўвалася за шырмай: як бы не апынуцца ў яго перад вачыма. Жоўтыя, сабачыя, няўважлівыя вочы, ад якіх нядобра халадзее ўнутры — там, дзе дзіцятка. Яно таксама ўздрыгвае, яно чуе. Во, яшчэ не нарадзілася, а ўжо вучыцца баяцца.

Але яе па-ранейшаму клічуць стол накрываць, са стала трэба прыбраць, — прымушала сябе пайсьці туды, калі сядзіць ён там. Сама не магла б адказаць, што яе палохае так. Ну, ня зьесьць жа ён яе. Яна ў сваім доме, гэта яны тут набрыдзь, з усяго сьвету спаўзьліся, сьцягачы.

Да яе на печ ўсё яшчэ бегаюць, забіраюцца дзеці нават тых баб, якія адсяліліся, жывуць у зямлянках. Паспрабуй скажы ім, каб не шумелі, не сьмяяліся, — Вэнэра казкамі трымае ў паслухмянасьці. Нават свой замірае, не перабірае ножкамі. Упэўненая, што і ён чуе, слухае. Дзеці без канца просяць паўтарыць «пра бога Зэўса». Аказваецца, Вэнэра на памяць ведае бацькаву паэму «Тарас на Парнасе». Заўважыла, што новыя дзеці, хаця і любяць, як калісьці яна сама, слухаць пра тое, як багі на гары Парнас п'янствуюць і скачуць, а сталы ломяцца ад сялянскай ежы, але ня столькі сьмехам праменяцца дзіцячыя вочы, колькі галоднай хцівасьцю. У гэтых свой вопыт. Нехта раптам успомніць і пакажа на сьцяну, за якой жывуць начальнікі, — во тут пачынаецца сьмех, аж пішчаць сябры яе хлопчыка. Сам-насам, калі зь ім застаецца, ужо проста да сыночка зьвяртаецца: ну што стукаецца? Куды ты так сьпяшаецца? Ніхто не чакае цябе тут, акрамя мамкі. Во і пабудзь зь ёю. Цёпла табе, добра, ну і жыві, пакуль можна. Хутка

наша карова ацеліцца, а то запусьцілася. Будзем здаваць малачко, ну і табе кружачка застанецца. Я папрашу Пярэсьценькую спэцыяльна на цябе дабавіць. І пчолак завядзём, у дзядулі твайго, ці ведаеш, колькі домікаў было. Сад зацьвіце, у нас вялікі-вялікі сад. Яшчэ прадзед разьбіваў...

Яна пакуль яму ня кажа пра тое, што ёй ужо сказаў Юна: плаціць давядзецца за сад, за кожнае дрэва, якое зацьвіце. Так што ці будзе яшчэ той сад? Мужчыны-пастаяльцы ўжо разгледзелі чэрава, чакала сьмешак-насьмешак, гэтага таксама хапала, але, што, як восы над банкай мёду, закружацца — больш за ўсё яе ўразіла. Нават «Савецкая ўлада» (калі Груні няма побліз):

— Ноччу прыйду на печ да цябе.

— Прыйдзі, прыйдзі, кулём паляціш!

Старая так тлумачыць паводзіны мужыкоў:

— Гэта нармальна. Чаму і называецца: жанчына ў цікавым становішчы. Асаблівая цікаўнасьць зьяўляецца да такіх, як ты. Жарабцы!

— Гэта яны на цечку, — удакладняе Тамаш.

Энкавэдэ, нават ён, строга спыніў яе на двары:

— Табе ня піша гэты? Ну, гэты гусь, што загрымеў?

А сам вачыма там і шныпарыць.

Вэнэра вечарамі ўслухоўвалася: што за сьцяною пра яе кажуць і ці кажуць наогул? Калі там Вашамосьць. Яго яна цяпер ня проста баіцца, але і саромеецца — толькі б яму на вочы не патрапіць са сваім чэравам. Яно і сапраўды: з раёну наяжджаюць людзі, нават з гораду бываюць госьці, а тут нейкая баба ў такім выглядзе! З жахам думала не пра боль, калі ўсё пачнецца, а пра тое, як ёй раджаць і іх не патрывожыць. Каб другі час, не зіма, можна было б і ў халоднай палавіне дому альбо наогул у лесе, на лузе (для вясковых гэта не навіна, асабліва ў ранейшыя часы), але куды ты падзенесься ў сьцюжу?

Пасьпеў клопат: надышоў час карове цяліцца. Старая і Тамаш узялі гэта на сябе, але Вэнэра папаўзла ўсьлед — дапамаць. Ня ім, дык Пярэсьценькай, ёй так-

сама страшна, балюча. Цялятка выйшла мёртвае. Такое ж пляміста-чорнае, як яго мама, але мёртвенькае. Аж заплакала Вэнэра. І раптам заламала сьпіну ў самой, ды так, хоць крычы. Яна і стала крычаць — на Тамаша, гнаць яго з вачэй, прэч з хлёўчука. Каб прыслаў Старую: тая чагосьці пабегла ў дом. Тамаш не адразу сьцяміў, што адбываецца, з акрываўленымі рукамі і нажом, асьветлены цьмяна мігатлівым агеньчыым ліхтара, стаяў і лупіў бельмы. А яна, ашчэрыўшыся, як ваўчыца, крычала на яго:

— Сьдзі, сьдзі, як табе ня сорамна!

Нарэшце дапетрыў:

— Я зараз, зараз...

Сунуў руку з нажом у чыгун зь цёплай вадою, спаласнуў, пакінуў там нож і раптам абхапіў рукою Вэнэру неспадзявана моцна (у гэтых аднарукіх яна як з жалеза) і пацягнуў дадому. А ім насутрач якраз Старая, ёй і перадаў парадзіху. Вэнэра ўпіралася, адбівалася: болып пакутаў і сьмерці баялася ўласнай хаты, а яны гэтага не разумелі. Угаворвалі: не пужайся, ня ты першая, ня ты апошняя! Ну кухні яна павалакла іх за печку, памкнулася ў свой куток. А Старая гучна на ўвесь дом:

— Мужчыны, сьдзіце, раджаць будзем! Хуценька, нам ложка патрэбны.

На ўсё жыцьцё Вэнэра запомніла, зь якімі паслухмяна-вінаватымі тварамі яны прашмыргвалі міма яе і Старой, на хаду падцягваючы рамяні і апранаючы пінжакі, быццам пачулі не Старой голас, а нечы самы галоўны над усімі. Вашамосьць таксама выйшаў, пакрочыў за парог, ні на каго ня глянуў. У доме засталася адна Груня і таксама ўзялася дапамагаць Старой, рыхтаваць пасьцель, зь якой яе і «Савецкую ўладу» толькі што ўзьнялі.

Увесь дзень, а затым ноч, да самага сьвітанку прамучылася Вэнэра. Была ўпэўненая, што памірае, у хвіліны, калі боль адпускаў, ледзьве пазнавала людзей, крўдзілася, што ў іх твары амаль радасныя. І ўвесь

час помніла, што яна забрала ложка у гэтай во жанчыны з такім добрым тварам, якая разам са Старой клоціцца каля яе.

А калі раптам прапаў боль і ўсё да яе стала вяртацца, Старая блізнячка падышла з чымсьці на даўгіх руках, паказала — не адразу дайшло — гэта і ёсьць тое, той, хто яе мучыў, яе дзіцянятка. Вачыма бліжэй паклікала Старую, тая, адводзячы рукі з чырвоным камячком, які пахныкваў, нахілілася. І выбухнула гучным пратэстам:

— Глупства якое! Яна ўжо гатова ўцякаць са сваёй хаты. Нічога ня здарыцца, калі два дні не пазасядаюць.

Аднак жыцьцё ёсьць жыцьцё і калгас ёсьць калгас. Ужо пад вечар Вэнэру з навародкам перамясьцілі ў яе закутак, на печ. Яна сама ўпрасіла Старую, ды і што было рабіць, дзе спаць начальнікам, яны і так, палова, зьехалі ў раён, хто на дзень, хто на два, — і за тое дзякуй. А Вашамосьць дык і наогул пакаціў да сям'і ў горад. Не зьяўляўся амаль тыдзень. Тамаш заключыў: во, пакрыўдзіўся, і застанемся мы без галавы калгасу.

— Як жа, трымай кішэню шырэй, узрадаваўся! — сказала на гэта Старая. — Раней ты зьбяжыш. Ды толькі куды?

Так што другую пераможную вясну Вэнэра сустрэла не адна, з сынам. Хлопчык, аднак, пакутаваў жывоцікам без канца, скардзіўся плачам. Як жа замучылася яна, чуючы гэты бездапаможны покліч, які чуюць і там. За перагародкаю.

А тут і гарод падышоў. Вэнэра прыстасавалася ўжо цягаць Антончыка (назвала імем свайго згарэлага браціка, хаця і ведала: прыкмета кепская) на дойку кароў, на любую працу. Адно б зьнесці з хаты-канторы гэты вечны плач. Ну, а саджаць бульбу на ўласным гародчыку — гэта ж сьвята: сонейка адагрэла і зямельку, і скаціну галодную, і людзей. Калісьці ўсёй сям'ёю рабілі гэтую працу і стары, і малы. Так і цяпер. Антончык кугукае пад яблыняй, і кароўка тут, і Васілёк — усе самыя блізкія

Вэнэры істоты. На Шэрага надзеі аніякай, адрэзаная луста. Горш за тое — цяпер ён як нешта адно з чалавекам, ад якога заўжды вее пагрозаю, небясьпеаю. У кніжках па гісторыі бачыла такіх коней-паўлюдзей, неразлучных.

Затое кароўка такою блізкаю стала, ну, проста родная. І так па-жаночы пакорліва, па-бабску ціхмяна згаджаецца са сваім лёсам — быць таксама і канём. А што зробіш, паўсюль цяпер аруць на каровах, асабліва свае агароды. Праўда, на калгасных ня вельмі і наарэш, ледзьве жывыя выпаўзаюць з мокрага падзямельля. Крыжа на людзях няма, так скаціну мучыць.

Але й самі людзі зь зімы выбраліся ня лепшымі. Яшчэ сьнег не сышоў, а яны поўзали ўжо, бы чарвякі, па полі, дзе летась бульба расла, палкай выкалупваючы з гразі гнілую сьлізь. Каб выціснуць, вымыць зь яе крухмал і напачы дзецям «ташноцікаў». Дужа не падабаецца новаму старшыню глядзець на гэта. Але можна падумаць, што якраз падабаецца: спыніць сваю каляску на рысорах сярод дарогі, людзі неспакойна азіраюцца на нерухомыя галовы чалавека і каня, што тырчаць воддаль, каня-чалавека. Падслухаў Тамаш, пераказваў, пра што гавораць яны там на сваіх «лятучках», як павучаюць брыгадзіраў з суседніх вёсак. Быў яшчэ да вайны ўказ: за каласкі давалі па дзесяць гадоў, а то і расстрэл. Што думаеце, вучыў старшыня, каласка пашкадавала дзяржава?! Не ў каласку справа, а ў хітрасьці, подласьці мужыцкай. Знарок не прыбіраюць як сьлед калгасны ўраджай. Каб ненрыбранае потым ім дасталася. Тут не каласкамі патыхае, а велізарнымі стратамі. Так і з бульбаю. Забараніць бы варта збіраць па васьне на калгасным полі. Вы прыгледзьцеся, абураўся Вашамосьць, свае агароды не перакопваюць, там шукаць няма чаго...

Васілёк за плугам, Антончык пад таўшчэзнаю разгалістаю яблыняю (яшчэ прадзед саджаў), Вэнэра з насеннаю, акуратна парэзанаю бульбай у вядры ледзь не за шыю абдымае кароўку: ну-ну, Пярэсьценькая, яшчэ,

яшчэ трохі!.. Васілёк і на Вэнэру тым жа голасам, што і на карову, пакрыквае:

— Ну што вы шэпчаецеся там? Будзем ці ня будзем рабіць?

А як тут рабіць, калі ярмо (самаробка зь ляшчыны) ад сялоханых рухаў каровы ўсё зрываецца з кароўскіх грудзей, пачынае ціснуць на горла, скаціна, завярнуўшы галаву, зь белымі вачыма кідаецца наперад, у бакі — хоць плач разам зь ёю. Вэнэра ўпускае вядро з бульбаю, бяжыць да каровы.

— Нічога, — пакрыквае Васілёк, — звыкнецца-злюбіцца. Бяда з гэтым баб'ём!

— Ня грэба, Васілёк, так крычаць, ёй і без таго страшна.

Сэрца разрывалася ў Вэнэры ад болю і любові да ўсіх іх, сваёй сямейкі: усе, усе тут сіроты. І яна сама, і Антончык, і Васілёк, і гэтая немачка, якая не разумее, што зь ёю тут вырабляюць. А як у такія вось дні весела было на гэтым гародчыку, у садзе, калі яшчэ жывыя былі бацька і ўся іхняя вялікая сям'я. Тады ўжо і першы Антончык нарадзіўся, брацік, ці не пад гэтаю яблыняю мама яго ўкладвала на ватоўку, коўдрачку? Бацька выпрасіць у брыгадзіра каня на гадзіну, на дзьве і амаль бегма лётае за плугам, спрытна выварочваючы і заносячы яго ў канцы баразны. А ўсе ўсьлед за ім, зь вёдрамі, з кашамі, — абы пасьпець. Гэта было шчасьце, цяпер, адсюль бачна, якія гэта былі шчаслівыя хвіліны. А якая была бульба, чыстая, ружовая — такую цяпер і не пабачыш. Дымок ад вогнішча, на якім патрэсквалі ў полімі старыя галінкі, садовае сьмецьце і пяклася бульба, ня раз потым сьніўся Вэнэры, пах гэты будзіў яе і заўсёды ў сьлёзах.

Зноў самаробнае ярмо сарвалася і пераціснула карове дыханьне, яна, вывернуўшы на бок галаву, захрыпела, вочы наліліся крывёю. Ой, лепш бы Вэнэра рыдлёўкаю, сваімі рукамі ўскапала гэты агарод, чым такая пакута! Але няма аніводнага дзянёчка вольнага, і гэтую нядзелю, як украла: Вашамосьць кудысьці зье-

хаў, а бабы яе адпусьцілі (яны па чарзе каго-небудзь на свой агарод адпускаюць, а інакш з чаго потым жыць).

Спыняліся, хаця і лаецца Васілёк, усё часьцей, ледзь толькі вернецца ў кароўскія вочы цень блізкага жаху.

— Не сьпяшы, Васілёк, у нас дзень наперадзе, пасьпеем.

Але ў нейкі момант, змучаная ўсім, што яны вытвараюць з кароваю, Вэнэра ня вытрывала, схапіла з-пад ног палку і ўдарыла яе па хрыбціне:

— Ну што ты ўсё кідаеся, што ты ўсё!

А тая, быццам дачакалася гэтага ўчынку: упала на камяні, ярмо зусім здушыла гарлянку, хрып да самага неба — здалося Вэнэры. Сама ўпала наўколенцы каля каровы, стараючыся адварнуць убок драўляную пятлю, вызваліць дыханьне. А калі ўдалося і карова стала ўздымацца, Вэнэра ўбачыла, што рукі ў крыві. Нічога ня цямячы, агледзела скаціну і ўбачыла: гэта ў яе з сасцоў сочыцца.

— А прападзі яно прападам усё! І такое жыцьцё, і такая доля! — закрычала невядома каму, але як бы некаму. — За што нас так? Каму мы што зрабілі?

«Э, горш ня будзе!» Колькі ўчынкаў, часам выра-тоўчых, часам непапраўных зроблена, колькі рашэньняў, якія вызначылі нечы лёс, прынята з гэтым адчуваньнем альбо апошнім ускрыкам. Кажуць, крычалі: «За Сталіна!» Не прыпомню ў нас у партызанах. Пшто здаралася такое, чуў толькі аднойчы. Адзін выпадак у нашай мясцовасьці, сярод многіх атрадаў, зафіксаваны: 25 сьнежня 1943 году, Аляксандар Вышкоўскі, вёска Коўчыцы-Беларускія Парыцкага раёну, Палесьсе. Некалькі дзён пасьля гэтага пыталі: «А праўда, што адзін храпковец...» Атрад наш сядзеў у акопах і дзотах, збудаваных паліцаямі, якіх мы гіерабілі, на нас наваліліся франтавыя немцы і ўласаўцы з танкамі. Сашка Вышкоўскі адстрэльваўся з абмразуры, у яе і выкрыкнуў вонкі, у абмразуру куля заля-

цела, якая тут жа яго і забіла. Менавіта так і было. Распавядалі тыя, хто зь ім у дзоце знаходзіўся. Мы былі раскіданыя па акупчыках альбо проста ў канавах ляжалі і таго ня бачылі, ня чулі, але таксама потым адзін аднаму перадавалі: «А Сашка крыкнуў: «За Сталіна!» І пасьля вайны ўспаміналі на партызанскіх сустрэчах. Нават другія атрады. Але калі б гэта быў не надзвычай рэдкі сярод партызан выпадак, столькі б не гаварылі пра яго. У нас нават палітрукі і камісары не выкрыквалі: «За гэтага самага!», нават ім перашкаджала нешта: магчыма, нашы вечныя гаворкі пра калгасы і інш.?

Затое: «Горш ня будзе!» — зь любой нагоды. Нават там, дзе трэба было б: «За Радзіму, за Сталіна!» Пабачылі першых ваеннапалонных-чырвонаармейцаў, акружаных цікаўнымі немцамі, і мы, глушанцы, пачулі ўсяму тлумачэньне, на ўсё адказ: «А, горш ня будзе!» Выкрыкнуў у наш бок высокі, за колькі дзён усохлы, пачарнелы чырвонаармеец — без рамяня, кашуля-гімнасьцёрка па-бабску выпушчана на худы живот.

Гэта быў дзясцяты дзень ад пачатку вайны, мы ані-як не гатовыя былі ўсё гэта зразумець і прыняць. І чырвонаармейцы паверх галоваў немцаў усё выкрыквалі ў натоўп суайчыньнікаў:

— А што? За Сталіна галовы класьці?

— За калгасы?! Э, горш ня будзе!

Гучала гэта і ў наступныя дні — там, дзе пралетарыі гуты «Камінтэрн» (другая, савецкая назва Глушы) рэзаліся ў карты. Азартна і злосна, быццам не адныя толькі савецкія рублі і нямецкія маркі, а яшчэ нешта ставячы на кон. У канавах пры шашы, у клубным двары — паўсюль гэтыя залеглыя ў траве басаногія, бруднаштаныя карцёжныя клюбы. Ня спрэчкі, не абмеркаваньне, а толькі кароткія рэплікі, і сэнс многіх зводзіўся да аднаго: горш ня будзе, чым было! Ужо не бывае горш!

Праз два з паловаю дзясцігодзьдзі голас-крык Валодзі Высоцкага агучваў наш фільм «Вайна пад стрэхамі»:

«... Мы іх не чакалі, а яны ўжо прыйшлі, а ў калодзе як-ніяк чатыры карты, яны давай хапаць тузы і каралі... Ім посьпех, а нам спалох...» Начальства песьню выразала, а як жа: «акупанты прыйшлі, а нашы людзі ў карты рэжуцца!»

Ну хіба растлумачыш, што пасья і самім забыць хацелася — пра тья першыя два-тры тыдні? Адзін цяжар (учарашні) зваліўся, новы не наваліўся (не адчулі яшчэ напоўніцу), і людзі як бы спрабавалі, правяралі такое вось нязвычайнае становішча, самаадчуваньне: можна сказаць (альбо хаця б пачуць), што думаеш, што думаў аб арыштах, аб калгасах, пра Сталіна, пра ўсё тое жыцьцё, якое было, стала, здавалася, навек, і раптам — няма яго! Кудысьці ўсё пакацілася.

Ну а што навалілася? НКВД пахапала амаль палову шкловыдзімальнікаў-рабацяг (на бяду, бацькі ім пакінулі польскія прозьвішчы, імёны), і сьлед іх прастыў. Колькі пастраліваюць фашысты, зьнікне ў падвалах СД, камэндатур нямецкіх, пераб'юць эйнзацкаманды — пра гэта яшчэ належала даведацца.

Таго ўжо няма, гэтага яшчэ няма.

Потым адвечнае наша: «Горш ня будзе!» стала працаваць супраць немцаў, супраць «Гітлера-вызваліцеля». Зь вялізнымі вогненна-чырвонымі плякатамі-партрэтамі машыны спыняліся, зьяжджалі на ўзбочыну, запрашаючы карцёжнікаў пачытаць брашуры: запамнілася кніжачка беларускага «нацдэма» Аляхновіча «У капцюрох Г.П.У.». Гэтыя «капцюры» не былі навіною для нашых людзей, але калі з рук акупантаў — такая праўда бянтэжыла. А тут 7 лістапада немцы адзначылі савецкае сьвята тым, што на вачах у жыхароў забілі палкамі, прыстрэлілі дзясяткі ваеннапалонных — цяпер іх брашуры і наогул не патрэбныя былі глушанцам. Немцы самі паклапаціліся, каб разьяднаць у сьвядомасьці камінтэрнаўцаў Сталіна і Гітлера. Далоў гітлераўскія сто грам, няхай жыве сталінскі кіляграм!..

З вайны выбраліся зь нікім не пацьверджаным,

нічым не гарантаным перакананьнем: будзе лепш! Пасья ўсяго — толькі лепш!

У 46-м і 47-м, усё яшчэ да канца ня верачы ў тое, што творыцца, вёска адкрывала — не да лепшага, а ўсё да горшага і горшага паварочвае. І гораду было кепска: так, цэны для яго зьніжалі, але зь якога ўзроўню? Раней іх усьцягнулі ледзь не на неба. Вёска ж і гэтага не атрымала (а гэта 2/3 насельніцтва краіны). Зусім наадварот. Во і ва Ўюнішчах: Юнру і ўсіх калгасных і надкалгасных начальнікаў сабралі ў раён. А іншых — у вобласць. Свой манэўр разумееце? Сам таварыш Сталін кантралюе задачу: прадукты, тавары павінны паступаць на нарыхтоўчыя пункты бесьперапынна. Калі ў каго ёсьць яшчэ адна галава ў запасе, можаце плян яйкамясамалаказдачы ня выканаць, а астатнім — не рэкамендуем.

Вёсцы было кепска і раней. А было, што і зусім невыносна. Але нават у 20-я і 30-я заставалася надзея: калі-небудзь гэты разбой, што чыніцца над мужыкамі, над зямлёю, над ураджаем і безабароннай скацінаю, скончыцца, ня можа ня скончыцца! І ў вайну — ужо як было невыносна кепска! — а ведалі: вось выганім немца — і ўвесь гэты кашмар згіне.

Усё трацілі: маёмасьць, дзяцей, жыцьцё сваё. А надзея заставалася.

Самае жахлівае — жыць без надзеі. У 1946-м, нават у 1947-м усё яшчэ цеплілася: ня можа быць, каб заставалася во гэтак! Быццам і не было вайны, усіх ахвяр, і ўсіх справаў, і абяцанняў, і анічога не азначае ўсё, што людзі зрабілі і вынеслі.

Адныя раней, другія крыху пазьней, але выявілі: усё гэта не азначае анічога. Для кагосьці там, невядома дзе, але не для самых галоўных. А хто болын галоўны за Сталіна? Праўда, і ад не-галоўных, але яны блізка, побач, залежыць, жыць табе альбо лепш памерці. Нават калі ў іх самых пашпарту няма, а ёсьць калгасная паперка.

Галодныя, паўмёртвыя дзеці, гнілыя «ташноцікі»

па вясне, нялюбая праца і холад, зьдзеклівыя «палачкі» ў калгаснай ведамасьці замест аплаты, і над усім, за ўсім — блізкая турма, суд хуткі зья што заўгодна і нават без чаго-небудзь. Б'юць і плакаць не даюць.

Але для нас, у каго ў вёсках былі свае прыгонныя — гэта так, прыгонныя, ведалі мы пра гэта ці ня ведалі, думалі ці ня думалі, — зьніжаліся цэны на вырваныя з роту ў вясковых дзяцей «прадукты харчаваньня». Аніяк забыцца ня можам, што цэны зьніжалі!..

Адкуль бяда прыйдзе, гром гримне, хіба ў гэтай жытцы ведаеш? Ну абклееныя старымі газэтамі сьцены, многія так рабілі, перад вайною бацька па газэтах шпалеры паклаў, але спаўзьлі ад вільгаці, калі ня жыў у доме ніхто. І потым: газэты савецкія, а не нямецкія. Але гэта, выяўляецца, яшчэ горш. Калі зьяўляліся якія-небудзь важныя госьці ў пастаяльцаў-начальнікаў, Вэнэра перажывала, што прусакі па сьценах бегаюць, ад перасохлай паперы такое шаргаценьне. Але пра самыя газэты й ня думалася. Вісяць, дык яны заўжды віселі. Да іх і вока ўжо звыклася: дзе нейкая пляма-партрэт, дзе болыныя літары, а дзе меншыя. Ну Тамаш прыйдзе ды прачытае ўголас, дык ён без газэты ня можа, яму што старая, што новая.

Сам называе газэты каровінай жвачкаю.

— Замест сена пачытаць бы каровам: «Болып кармоў, сакавітых і калярыйных». Адно немачкі нашы паруску ня петраць. Мруць, як мухі.

А то пачне фатаграфіі і подпісы пад імі тлумачыць: гэта Бухарын — вораг народу, Леніна хацеў забіць, а гэта ІПаранговіч, наш таварыш, беларускі, таксама шпіён, а Чарвякоў застрэліўся сам, проста на зьездзе. Асабліва любіць пра Прышчэпава (пра яго і Вэнэрын бацька калісьці ўспамінаў). Грымеў гэты нарком на ўсю Беларусь. Прышчэпаўскія пасёлкі, прышчэпаўскія хутары. Культурныя гаспадаркі. Выстаўкі. Усё Прышчэпаў. Ратаваў ад камуны, ды толькі не ўра-

таваў: праваліліся ў гэтыя калгасы. І сам прапаў. Таксама польскі шпіён.

Старую і Вэнэру, хаця і цікава, пужалі Тамашовыя палітгитаркі. Накліча дзед бяду!

Калі ж дабіраўся да сталінскіх абліччаў на газэтах — хоць з хаты ўцякай!

— Ну што ты заўжды такі незадаволены? Усіх, усіх ворагаў у барані рог, а ўсё незадаволены, надзьмуты. Ужо і Гітлера няма.

Старая сунімала Тамаша:

— Не зласлоў цара, бо пташка нябесная перанясе слова тваё!

Ня пташка, а самі, каму ня сьлед, пабачылі, разгледзелі-ткі. Хаця ніколі раней ніякія прыезджыя ўвагі не зьвярталі. Але гэтыя наехалі зусім здалёк, раней, можа, і вёскі ня бачылі блізка. Усё ім было цікава: ах ды ох! Усталі ўжо з-за стала, задаволеныя, што іх так прынялі і гаворкаю пачаставалі, ім дагодлівай, зь імі згоднай, тут адзін раптам і зачапіўся вокам за нейкі брудны, мухамі запэцканы партрэт на газэце.

— «Член палітбюро Зіноўеў выступае перад пуцілаўцамі...» ІПто?! Ды ў вас тут яшчэ і Бухарын! Яшчэ хто, ну-ну? Цэлы агітпункт! Супраць савецкай улады. І проста ў праўленьні калгасу.

— Гэта не праўленьне, гэта дом адной бабы, — замармытала, аж заікацца пачала «Савецкая ўлада», — вы правільна заўважылі, а мы прагледзелі, не праявілі...

Госьці гэтыя, начальства гэтае будоўлю за лесам інспэктавала (дарогу ці што там у іх атрымлівалася), а Энкавэдэ запрасіў іх на абед ва Ўюнішчы. На сваю галаву. Стаяў і слухаў, як гримела яго высокае начальства, уцягнуўшы конскую сваю морду ў плечы, як пад узмахам пугаўя.

Паехалі — як жа ён разьёшыўся, усіх прымусіў бегаць, як на пажары, скрэбці сьцены, змываць варожыя фізіяноміі, прозьвішчы, словы. Але адразу задача ўскладнілася, і Тамаш таму віною. Зьвярнуў увагу Эн-

кавэдэ, што шмат, больш за ўсё Сталіна на тых газэ-тах. Сказаў уголас, і цяпер нельга было цішком змы-ваць, здзіраць і Сталіна таксама. Энкавэдэ падазрона, як бы з-пад дугі, глянуў на дзеда (знарок той зрабіў гэта альбо па дурноце), узяў у Юнры сіне-чырвоны ало-вак і ўласнаю рукою стаў адзначаць мясьціны, якія не павінны кранаць мокрая швабра і нож. Давялося ўсе сьцены аблазіць яму.

Назаўтра, калі пастаяльцы-начальнікі разьбегліся па сваіх справах, Вэнэра асьцярожна зазірнула ў сьвят-ліцу. Проста не пазнаць: бяровеньне жаўцее, што воск, а сям-там і чорнае да смалы. Нават вусатых прусакоў па-меншала. Альбо ня так прыкметныя на цёмным. Затое яны добра бачныя на вусатай фізіяноміі Сталіна, быц-цам знарок зьбіраюцца на ім пашаптацца ўсе разам. Заў-важыў гэта і Энкавэдэ, ён цяпер пільны, аж кіпіць.

— Неадкладна вытруціць! Якія маразы, чакаць да маразоў? Каб заўтра не было гэтае брыды!

Тамаш пасля адкамэнтаваў:

— Гэта вам ня людзі, гэтых не зьвядзеш наганам.

Здаваць пачаў Тамаш і вонкава, і розумам: то хіхікае, то заплача бяз бачнае прычыны. Зрэшты, пры-чыны ёсьць: у яго ў вайну ўсе згарэлі, мала баба з доч-камі, дык яшчэ і нявесткі з унукамі. Але куды часьцей цяпер Тамаш успамінае сыноў. Іх, абодвух, забралі, за-гінулі перад вайною.

— Прыяжджалі ў госьці, уся вёска зьбеглася па-глядзець. Лейтэнанты, кубары! І тут гэта здарылася. Абедзьве нявесткі з малымі, адна за адной зьявіліся. Ажно забралі. І Грышу забралі, і Міхася, старэйшага. Як абухом па галаве.

Тамаш дабег да Парычаў, купіў канвэрт, паперу і напісаў там жа, за паштовым сталом, ліст самому Ста-ліну. Нікому і ніколі ён такіх словаў, з такой надзеяй і ўпэўненасьцю, што ўсё і адразу зьменіцца ў лёсе яго-ных дзяцей, не пісаў і не казаў. За першым потым і другі, і дзясяты ліст, пакуль яго не папярэдзілі: у раё-

не пра цябе гавораць, хутка забяруць, лісты пішаш, тады як іншыя адракаюцца і ад дзяцей, і ад бацькоў — ворагаў народу. Змоўк Тамаш, а то яшчэ і нявестак пахапаюць. А тут — вайна, другая бяда навалілася.

Пасьля вайны ён нэрваваўся, непакоіўся: а раптам які з сыноў вернецца, будзе шукаць у сваёй вёсцы, хто яму паведаміць, што бацька ў нейкіх там Уюнішчах пры-ладзіўся жыць? Зноў пачаў лісты пісаць, не ў Маскву, а ў Парычы і ў сваю вёску, якой, ведаў, няма больш. Яна так і не адбудаваўся — аднойчы зьездзіў, пабыў на папялішчы. І вось, бы чуючы канец, зноў стаў зьбіраць-ца «дамоў», усім распавядаў пра сыноў, анікога і ані-чога ўжо не баяўся Тамаш.

А ў краіне зноў і зноў нешта здаралася, ворагі не суніраліся. Нейкая Ахматава, нейкі Зошчанка нешта такое там казалі альбо зрабілі, што ўся краіна была ўзьнятая супраць іх, як нядаўна супраць немцаў. А пась-ля той гісторыі з газэтамі да Ўюнішчаў у вялікага на-чальства асабліва ўвага. Акрамя ўпаўнаважаных па-сяўбе, жніву, ворыву, баранаваньню, падкормцы, пазы-цы, малака- і мясздачы, зачасьцілі і гэтыя, якіх бабы адразу ахрысьцілі «тлумачамі». І плашчы, і касцюмы на тлумачах розныя і лелшыя, чым у розных іншых упаўнаважаных, але патрапанья папярэвыя лісткі, па-добна, яны перадаюць адзін аднаму адныя й тыя ж. Двой-чы наяжджалі па Ахматавай і Зошчанку, а тут і трэці зьявіўся, прыйшоў напасткі да аборы. Пакуль перабі-раў добра знаёмыя запаветаўцам паперкі, Тамаш, каб час не марнаваць, распавядаў бабам пра атамную бомбу. Болын за ўсё ўражвае запаветаўцаў, што можна ў чама-дане перавезці яе і можна ўзарваць любы горад. Ой, нашы хоць добра глядзяць там, на мяжы? «Савецкая ўлада», якая суправаджала тлумача, запэўніла:

— Таварыш Сталін не дапусьціць.

— А я сон бачыў, — падхоплівае Тамаш, — адзін сон двойчы: ляцяць, ляцяць, жудасна, ні гуку, ні сту-ку, не самалёты, а, халера на іх, палкі нейкія. А Сталін

мне кажа, ён са мною, як ты ды я: «Анічога, Тамаш, у нас вёрстамі (Тамаш па-рыбацку раскінуў рукі) лётаць будуць».

Тлумач гатовы да справы прыступіцца, але Тамаш не аддае яму аўдыторыю, дасказвае, як Сталін Чэрчыля і Рузвэльта здзівіў. Ехалі ў машыне, а на дарозе бык улёгся, гнаў Чэрчыл — не прагнаў, амэрыканскі прэзідэнт гнаў — не прагнаў, а Сталін падышоў, шапнуў слова — толькі і бачылі таго быка, аж пыл закурыўся. А ўсяго толькі і сказаў: «Зараз у калгас забяру!» Усе страшэнна задаволеныя, нават «Савецкая ўлада»: не, лепш за Сталіна ня скажаш!

Тлумач зацягнуў, як дзяк: пастанова ЦК, указаньні ЦК; бабы — хто стаіць, а хто наўколенцы прысеў, у гразі-гнаі па вушы, слухаюць пакорліва-ўважліва. А з падзямельля па сьлізкім гнаі марудна брыдзе, уздымаецца істота, якая нагадвае карову, зьлепленую з гразі, гною, сусветнае тугі, бабы заварожана пазіраюць, як яна торгаецца ў паралічы, а ногі разьяжджаюцца, быццам у цяляці, што толькі што нарадзілася. Захісталася немачка, стукнулі-грукнулі капыты, і, нейк сьмешна-бязглузда выгнуўшыся, карова завалілася на бок. «Савецкая ўлада» строга асадзіла ахнуўшых цёткаў, ускінула рукі: не адхіляцца, слухаць! Во, самае важнае, цікавае! Ахматава такая і сякая, Зошчанка тое ды гэтае. Чалавек спэцыяльна прыехаў, во як гэта важна.

Не, краіна не забывалася на запаветаўцаў, на Ёюнішчы. Што грамадзе, тое і бабінаму сыну. Прыкаціў да дому бязногі Прохар, яго здалёк чутно: калі людзей няма, пагамоніць з курай, з сабакам, з ганкам, з дзьвярыма. І ўсё гучна, на поўны голас. Вэнэра выбегла, расчыніла адны дзьверы, другія, ён перакінуў сябе разам з калёсікамі праз парог і пакаціў проста ў сьвятліцу, дзе начальства.

— Чулі, людзі? — Выгукнуў, закінуўшы твар угору. — Чулі?

— Ну, што там? — Незаволены голас Вашамосьця. — Бачыш, у нас актыў. Табе чаго?

— Ня чулі? А тое, што адмянілі плату за ордэны. Во!

Ніхто ня ахнуў, ня ўскочыў, нікуды ня кінуўся бегчы. Зарагаталі:

— Менш піць будзеце. А то на ўсіх вакзалах ды ў цягніках, не прайсьці людзям.

— Я што, на працадні п'ю? Вось вы за якія п'яце тут? А за вашы працадні і кура не нап'ецца. Гэта ўсё Зьвєрава работа, твайго гада, твайго, Юнра! Шкоднікі! Не атрымаецца ў вас. У нас, у салдат, ёсьць абаронца. Генэралісімум скажа слова, пачакайце! У цябе, а ў цябе — у каго ёсьць падзяка Вярхоўнага? Ні храна ў вас няма. Тварныя істоты! Праўду пра вас Старая кажа. Цяпер трымайцеся, салдацкае цярпеньне лопнула!

— Ды ён пагражае! Гэта каму ж ты, тэрарыст, грозісься? Савецкай уладзе? Старшыні калгасу? Мне, органам? Ды знаеш, што з табой будзе?

— Ладна, выкінуць яго і ўсё, — распарадзіўся Вашамосьць.

Вэнэра абмерла ад жаху і болю, калі пабачыла, як двое — «Савецкая ўлада» і Юнра — пацягнулі да парогу абрубак чалавека, які лямантаваў, сыпаў мацюкі, піхаючы нагой яго калясачку. Было чутно, як чмякнуўся аб дол цяжкі куль-чалавек, забегла «Савецкая ўлада», падхапіла калясачку і, шпурнуўшы за дзьверы, вярнулася пераможна.

Жыцьцё кацілася, калі што і зьмянялася, дык абавязкова да горшага. Затое будоўля за лесам набірала моц: хадзілі, праўда, чуткі, што аніякая гэта не дарога, а аэрадром, сакрэтны. Нікога туды не прапускалі, даводзілася рабіць круга за тры вярсты, калі трэба ў суседнюю вёску. На выпадак вайны з амэрыканцамі будоўля — васьць з гэтага аніякага сакрэту не рабілася. Але людзям не да таго. У кожнага сваіх клопатаў. Вэнэра не-не ды й адзначыць, што абьякавай робіцца — да ўсяго, ад чаго раней і сьлёзы былі, і бяссоньніца. Нейкія два-тры галоўныя клопаты: каб ня выгналі з хаты, разьлічыцца па падатках,

каб карову не забралі, ну і рот чым-небудзь заткнуць сабе, дзецям — астатняе як бы і не датычыцца яе, да яе душы не дастае. Пабачыць Шэрага — ну што, конь як конь. Ня сам па сабе ён ёй цікавы, вочы б на яго не глядзелі, а вось ці не прасыпаўся авёс, хоць жменька, з торбы, якую вешаюць яму на шыю: жары, не хачу! — за гэтым назірае Вэнэра пільна. Хуценька сабраць у далонь — дзеткам на суп. Калі добранька, доўга тушыць-выварваць у печцы, ён, хоць і неабдзіраны, а пусьціць жыжку, клей — не адною ж бульбаю душыцца, ды й той ніколі да вясны не хапае. За ўсім, куды ні павернешся, туга і бяздумная боязь невядома чаго ўжо. Хаця вядома. Татка, татка, навошта ты яго рабіў, гэты дом, такім вялікім, прыкметным? Была б у мяне хатка, як у людзей, няхай зь бяровеньняў-запалак, няхай у адно акенца, затое гаспадыня была б у сябе дома. Не было б гэтых жорсткіх таблічак на сьценах, гэтых назол па ўсіх кутках, ад якіх і на печы месца, спакою ўжо няма. А галоўны клопат: карову ня страціць. Адзіная карміцелька. Але і яе карміць трэба. Асака балотная, лясная трава, ды й то асьцерагайся, што пераймуць-спыняць, вытрасуць зь лясёнкі: «Дзе нажала?» — глядзі, што і адбяруць. А было, што, сухое, і падпальвалі. Гары агнём, а табе нельга! А каб жа з лапаць лугу калгасьніку адмералі, сена далі, дык у Вашамосьця на гэта адзін адказ: «Тры аршыны тут твае, астатняе калгаснае!» Яно і праўда, людзі ўжо забыліся, дзе і якая зямля была твайго бацькі альбо дзеда. Нібыта заўсёды была іхнаю, во гэтых крыкуноў, і ніколі яны ні цябе, ні дзяцей тваіх не адпусьцяць ад нялюбай сіраты-зямелькі, якая ня корміць.

І сад бацькоўскі цяпер ня ў радасьць. Такі ён вялікі, дрэвы, як у лесе. А кожнае падлічана, запісана (дзесьці там, у раёне і вышэй), за кожнае ім заплаці. Быццам ня бацька, ня дзед, а яны яго саджалі, сад Вэнэрын. Ня кожны год родзіць, а плоціш штогод. Але нават калі ўродзіць, куды, каму прадасі яблыкі, ігрушы, вішню — разок, другі зьбегаеш да дарогі, дзе машыны праходзяць: бярыце!

Амаль задарма! Але гэты зь Юнрам не разьлічыся. За ўсё, і за сад, плоціць Пярэсьценькая — сваім малачком ды масьліцам. Антончыку ды Машы (ужо і Маша ёсьць у Вэнэры, выкацілася на сьвет, як яблычак злёненькі) — для іх мала што застаецца. Як украдзеш таго малака — па паўкружачкі ранічкаю ды нанач.

Нейк прыстасавалася жыць, прызвычалася, калі б ня гэты Юнра. Раней нібыта не заўважаў Вэнэру, і дзякуй Богу, адно палохаў, звычка такая ў яго паскудная: хутка, маўляў, і тваю ў калектыўны статак. Во ў цябе тут пені нарасло па мясе ды па шэрсьці. У калгасную яму бедную скаціну? Ды яна такая пяшчотная, ласкавая, есьці не пачне, калі не пачуе добрага слова ад гаспадыні. Ужо лепш на бойню. Сэрца адзін раз адбалела б. А то штотды бачыць яе — як сярод ваеннапалонных за дротам сына свайго ці дачку. Так ужо атрымалася, што не абараніла сябе, не ўратавалася Вэнэра ад гэтых паразытаў-назол. Але калі нарадзіла Машу, яна азьвярэла: можаце гнаць, выганяйце з дому, а нікога не падпушчу, ня дамся! У вайну дзеўкі ратаваліся ад немцаў ды паліцаяў тым, што кульгавымі, гарбатымі прыкідваліся, морду сабе ў сажу запэцкаюць, каб на чорта быць падобнаю. Але гэтым, хоць кульгавая хоць мурзатая, ён, каторы лезе да цябе на печ, сам сябе ня помніць, яму ўсё роўна, яму, камандзіровачнаму, абы ўрваць хоць што-небудзь.

А цяпер Юнра раптам зашустрыў, патрабуе, як свайго. Ледзь ноч, пайшоў бегаць: за дзьверы, у дом, туды, сюды, голас падае. Вэнэра прыкідваецца, што заснула. Паўзе на печ. Пужалася, што на дзяцей наступіць, яны, калі не на печы, дык на ляжанцы ўнізе, там халадок.

З чым прыходзіў, з тым і адыходзіў. Крыўдзіўся: рукі ў цябе не жаночыя, як каваль хапаеш, і калені — жалезныя! А потым аж крыкнуў, ужо на ўвесь дом:

— Лічы, што каровы ў цябе няма! Заўтра каб да капейкі ўнесла за сад, за кожнае дрэва!

Ужо зьнізу, спусьціўшыся, дадаў:

— Сама паклічаш — не прыйду.

Чакай, паклічу, а то як жа! Але калі сама супакоілася, зразумела: загінула, загубіць! Колькіх ён ужо абабраў да нітачкі.

Гадзіна прайшла, другая, ноч усё не мінала, Вэнэра болын не магла чакаць: яна спусьцілася з печы, стараючыся не пабудзіць Антончыка і Машу, якія спалі ў закутку, спадніцу апранаць ня трэба, сьпіць у ёй, не здымаючы, накінула на плечы куплены ў палонных немцаў фрэнч, у сенцах пад шафаю абмацала сякеру і ціхенька выйшла з дому. Голья ступакі абпаліла холадам: усё правільна — квецень на яблыні, мароз на зямлю. Ад бацькі чула. Цемра-цемрыва, а зоркі — быццам вецярком жар падварушвае — іскрацца-зіхацца. Але толькі на адной палавіне неба. Другая закрытая шчыльнаю хмараю, якая праглынула і месяц. Дзіўна бачыць квітнеючы сад чорным. Дзіўна і вусьцішна. Ня верыцца, што насамрэч ён белы-белы, як пена мыльная. Але гэта нават добра, гэта добра. Тую справу, на якую ідзе Вэнэра, лепш зрабіць у чорным садзе. Рукою намацала ствол, як горла намацвае забойца, рука зь сякераю цяжкая, чужая. Адступіла і ўдарыла, але, сосьлепу ды хвалюючыся, адно кончыкам ляза зачাপіла дрэва, ледзь сабе па калене не секанула. А варта б, а варта б! Нянавісьць, такая ж чорная, як ноч, як галінкі-кветкі, запаўняла яе ўсю. Нянавісьць да Юнры, да іх усіх, але і да сябе самой і да гэтага саду-згубцы («Цьвіцеш, а ня ведаеш, што ты нечая пагібель!») — усё зьмяшалася, як крупы з мышыным памётам. Забяруць карову, як маім дзецям жыць? Што мне з твайго хараства, куды я твае яблыкі, каму яны тут патрэбныя?

Адступіла і пайшла па садзе, бы чакаючы чагосьці. І дачакалася. Быццам пацягнуў хто хмару, як коўдру, раптам вызірнула круглая, страшная поўня. І ўзбух срабрыстаю пенаю сад над галавою ў Вэнэры, пераліваючыся нежывым бляскам і сонна шапочучы. Ну во і добра, ну во і добра. Цяпер бачна, як секчы. А вы што думалі

(камусьці зларадасна і ледзь ня плачучы), думалі мясцоваю красою напалохаць, зьвязаць рукі? І добра, во з гэтай, самай-самай срабрыстай і пачаць! Альбо гэта? (Успомнілася, як маладзенькі партызан бацьку распавядаў, што ён, лежачы ў засадзе, ня мог вырашыць, у якога немца стрэліць: у гэтага? у таго? і чаму памерці яму, а не таму, што побач сядзіць на возе?) Не змагла. Перайшла да наступнага дрэва: шафран, увосень вялікія, далонню не ўвабраць, духмяныя яблыкі. Далей — штрыфель. А гэта — пепінка, дзіцячая радасьць. Колькі разоў зь сястрычкамі бегалі да яе, зьбіралі маленькія, бы цацачныя, моцныя, ажно рыпяць, яблыкі. Во гэтая ігрушына заўжды хварэе, але цьвету на ёй гэты год як ніколі. З кагосьці пачаць трэба. Ня думаць, не глядзець... Замахнулася і секанула моцна, па-мужчынску. Змагла і — пайшло. Лягчэй, амаль лёгка. Во так, во так, а вы як думалі? Няхай забіраюць карову, няхай мруць дзеці. А ты? Слуцкая бэра, гонар бацькоў. Ну і няхай бэра, няхай слуцкая, татка, даруй нам, але ўсё, што ты рабіў, — усё тваім унучкам, унуку на шкоду: і дом твой прыгожы, і гэтая смачная, духмяная слуцкая бэра. За глотку нас узялі, трымаюць — і дом твой, і слуцкая бэра.

Сякера навострная, што брытва, — улюбёны занятак Тамаша што-небудзь вастрыць, кляпаць. Антонаўка, вялізная ад свайго голья і сучча, завалілася, як стог, амаль бязгучна — столькі на ёй квецені, як пух белай. Вяночкі пялёсткаў, як дзіцячыя вусны, што толькі адарваліся ад ранішняга пеністага малака...

Ужо ня чорныя, начныя, і ня мёртва-срабрыстыя, а сьвежа-ранішнія, жывыя дрэвы, ціха ахкаючы, завальваюцца набок, адно за адным.

Альбо гэтай красе быць, жыць, альбо яе дзецям: Юнра не памілуе, яны нікога ня мілуюць! Здаецца, зноў антонаўка, якая розьніца, антонаўка, не антонаўка... Антон, Антончык, о Божа, што вы са мною зрабілі, што вы з намі вытвараеце?! У галаве быццам матор раве, усё глушачы, а Вэнэру ўжо клічуць. Хто, чый гэта голас?

— Ты што гэта творыш? З глузду зъехала?

Тамаш у нацельнай кашулі, у нагавіцах, зарослы, як лесавік, адзін нос тырчыць шырокі — кліча, паклікаў яе назад у сьвет, ад якога так проста не адчэпісься:

— Ты ведаеш, што табе за гэта будзе?

Вэнэра азірнулася і ня ўбачыла знаёмага саду. Не, дрэвы стаяць, яшчэ шмат нясьсечаных, амаль палавіна, але няма саду і няма яе самой — нехта незнаёмы ў незнаёмым каінавым месцы.

— А што мне будзе? — адказвае амаль абыякава. — Мой сад, я і раблю, што хачу.

Гаворыць, а сама ўспомніла і ня можа адарваць вачэй ад белай вішні ля сваіх ног: патанула яе сяброўка, з жаніхом пабегла купацца, а ён п'яны, не зьярог, пайшла на дно, яе хавалі ў падвянечных строях, а конь спужаўся нечага, памчаў і зьяцела труна на дарогу — во такая ў гразі ляжала ў белых строях...

— Натварыла ты, дзеўка, — гучна шэпча Тамаш, — засудзяць, гэта так. Шкодніцтва. Як піць даць.

Вэнэра, упусьціўшы сякеру ледзь не на нагу сабе, схапілася рукамі за галаву.

— Не магу, дзеду, сілы ў мяне болын няма трываць! Усе прыстаюць. І гэтая жаба. Пагражаў карову забраць, калі за сад ня выплачу. А з чаго выплочваць?..

— Уф-ф! — Тамаш сплюнуў. — Каб у іх зубы павывальваліся, як мой сусед Моўша казаў. Адзін каб застаўся — дзеля болю.

Праклінай не праклінай, а справа зроблена. Зайшла ў свой дом, як у турму ўваходзяць: анічога твайго тут няма і сам ты сабе не належыш. Во так, пэўна, непамысна Косьцю. Калі жывы. Хутка спазнаеш, так ці ня так чалавеку ў турме. Што, што яна натварыла, няхай бы бралі і карову, усё няхай забяруць! Абы жыць, як жыла.

Села на лаўку ля вакна, за кухонным столікам, зьбітым са старых, негабляваных дошак, і чагосьці чакала. Дзеці сьпяць, Антончык набегаўся ўвечары, а Маша наплакалася, жываток балеў. Рукою Антончык,

абараняючы, абхапіў Машу — бедныя сіроткі! Вэнэра заплакала.

Сядзела доўга,

нуцца яе судзьдзі і пракуроры. Хутчэй бы ўжо пачуць іх крык, гнеў, перацяярпець — а раптам даруюць, ня выганяць, не аддадуць пад суд? Няхай забіраюць,

Прачнуўся, зірнуў, як сонейка, пабачыў мамку і адразу патупаў да яе Антончык. Па-сабачы ткнуўся ў калені тварам, палез на рукі. У каго ён такі лізун? Жыць як будзе?..

Першаю на кухні зьявілася Груня, калгасная бухгалтэрыя.

— Песьціш ты яго. Потым наплачасься, — папярэдзіла чамусьці пакрыўджана і так, быццам сама ўжо дзесяцёра выняньчыла. Пабыла на двары, вярнулася — бы і не выходзіла: анічога не прыкмеціла. У Вэнэры шалёная думка мільганулася: што там і няма нічога анічога і не было. Здалося, сьніцца ёй. Зірнула ў вакно, захутала ў крысо свайго фрэнча Антончыка і выйшла за дзьверы.

Ёсьць, анікуды не падзелася. У самай сярэдзіне саду страшна бачыцца нязвыклая пустка, колер у палеглых дрэваў мёртвы. Азірнулася і пабачыла за сьпінаю Юнру, фінінспектара. Пазірае на здзейсьненае ёю як бы з ухвалай, быццам чакаў і во дачакаўся. Вочы НПЧЭ бліжэй да пляската-вострага носу ссунуліся: вясёлы сьмяшлівы воўк! Няголены.

— Во ўжо да чаго дайшло! Якраз артыкул пад цябе прыняты. Сем гадоў з канфіскацыяй. Пайду палічу наколькі зьбяднела казна. Рублёў на тысячу пацягне. Дзяржава гэтага ня любіць.

Тлумачыць падрабязна, радуючыся. Асіроціць яе дзяцей, што яму!

Карацей, ён свайго дамогся.

— Ну во, дурненькая, я ж ня звер, — шаптаў ноччу, адваліўшыся, як ліпучы смоўж. — А то рукі-ногі напружыць, як жалезныя, хто так робіць?

Ураньні яна нікому, нават карове ў вочы зірнуць не

магла. Не ад сораму. Ад нянависьці. Быццам пяску ў вочы насыпалася. Немаведама за што пакрыўдзіла Антончыка, адшпурнула, як шчаня. Папрасіў малачка. Малачка табе! Усім вам ад мяне штосьці трэба! Сама жاخнулася.

За рысаю нябачнаю засталася тая Вэнэра, дзяўчынка, жанчына, якая сябе ведала, помніла, цянер ёй жыць з тою, якую сама ня любіць, сама якою пагарджае, калі не ненавідзіць.

Прысьніўся ёй Сталін. Што Сталін, скеміла назьней. Першая думка: а гэты валасаты як сюды забраўся, што і не пачула? Ляжыць спакойна, ціхмяна і — голы. Зусім голы, аніводзін упаўнаважаны да такога не даходзіў. Тыя доўга блытаюцца ў сваіх кашулях-штанах, як ажылае пудзіла, — самы момант сьпіхнуць зь печы. Каб аж загрымеў. На радасьць тым, хто яго падаслаў. Падсылаюць найчасьцей новенькіх. Толькі што ад жонкі, зь якога-небудзь раённага крэсла. А бывалыя самі дарогу добра ведаюць. Амаль штоноч вайна зь імі. Стамілася ўжо, о, як ненавідзіць! І баіцца, бо каму гэта спадабаецца, калі такое ў доме робіцца? Ранкам, удзень баіцца на вочы патрапіць Вашамосьцю, старшыні.

Таму пасья першага пярэпалаху: хто гэта і голы?! — другі спалох, але і зьбянтэжанасьць: няўжо было нешта? З гэтым? Валасаты, як выверуты кажух! Але рахманы. Ня чэпіцца, ня лезе з рукамі, ляжыць і тужліва пазірае ў чорную столь. Незразумела адно, дзеля чаго распрануўся? Адсунуўшыся далей да цёплага ложка, Вэнэра бачыць: гэта ён, той грузін, што прадаваў вінаград, а яна хацела купіць празрыстую ягадку для Антончыка, каб хаця пакаштаваў гэты цуд. Нясьмела падала была манэтку, ня ведаючы, колькі адна ягадка каштуе.

— Ты што мне суеш, як жабраку? — вочы ажно зьбялелі. — Калі ты бедная — на, бяры, бясплатна!

Гронкаю ледзь не па твары заехаў. І тут жа шпурнуў яе на горку вінаграду. І пальцамі, кісьцю рукі зрабіў

нейкі надта нетутэйшы рух: ідзі і не зьяўляйся ніколі! Вэнэра потым патаемна спрабавала паўтарыць: не атрымліваецца. Каб так прыгожа і пагардліва. І ніхто з тых, каго яна ведае, так ня змог бы.

А цяпер сам аб'явіўся і ляжыць побач на яе печцы. Круглатвары, рыжы, бязвусы, той самы, але Вэнэра чамусьці ведае, што гэта Сталін, Ёй зусім-зусім ня страшна, а толькі дзіўна і шкада голага Сталіна. Цягуча скардзіцца Вэнэры: на прусакоў, што поўзаюць па ягоным твары, як п'янтос-шафёр па бульбянішчы напраткі, крыўдуе, што яго ня любяць, во і Антончык тады...

— Ды любяць, любяць, Іосіф Вісарыёнавіч! І Антончык — гэта ён ад пачуцьця да вас. Выбег на мароз, а сьняжок белы, сонца ў вочы, ножкі голая, падпякае, малое, што дурное, ён і павёў піськаю, жоўтым па белым, цёпленькім: «Сталін». Энкавэдэ наш нагамі тупаў: «Навучыла! Пасадзім! Дзесяць гадоў як лёду!» Хлопчык чуе імя ваша на кожным кроку, во ён і напісаў яго.

— Напісаў. Тут розьніца. Яшчэ якая!

— Хочаце, я яго палаю, адшлэпаю? Адно не крыўдуйце на нас. Думаеце, мы не разумеем, як вам самім цяжка з нашымі камандзірамі-начальнікамі. Усе зладзюжкі, п'яніцы, а вам трэба будаваць камунізм. Вы Леніну абяцалі, а зь імі што збудуеш? Ды й мы ня лепшыя. Аб адным толькі прашу: каб не забіралі карову. Дзецям ні кроплі малака ня дам, усё дзяржаве, абы толькі ня здалі ў калгас. Як нам безь яе, а тут хоць якая апора, надзея.

— А навошта вам гэтыя газэты здаліся? — спытаў, паскардзіўся Сталін. — І яшчэ кажаце, што любіце!

— Дык мы ўжо садралі, усіх да аднаго. Толькі вашы партрэты засталіся. Ну а што прусакі бегаюць, дык іх толькі зімою і можна вымаразіць. Але затым зноўку напаўзуць. Спрабавалі. У бацькі, праўда, быў сродак, з гораду прывозіў. Яшчэ да калгасаў. Во ў вайну ўжо не было калгасаў. Не, я нічога, мы ня супраць. Няхай бы і калгас, калі б хоць плацілі. А то год паку-

туеш, а атрымліваеш — у адной руцэ чалавек знясе. Толькі шкоднікі так могуць з народамі абыходзіцца. Вы іх і так, і гэтак, а яны шкодзяць усё роўна.

— Кажаш, любіш. А вось абняць ня хочаш.

Вэнэра зірнула на голага і ахнула: ніякі ён ня Сталін і не базарны грузін — Юнра гэта! Хітрыя воўчыя вочы, бы ў прусака, спаўзліся да пераносіцы — пярэварацень! Жак і агіда вырваліся з грудзей крыкам, крык гэты яе і абудзіў! Загаварылі за сьценкаю. Вэнэра спалохана сьціснулася, быццам яе і няма ў гэтым доме.

Засталася-такі без каровы. Нішто не дапамагло: ні яе неўтаймаванасьць, ні яе ўступлівасьць. Унё нават начныя скаргі Сталіну не адвялі бяды. Пасьля таго сну яна нават хацела напісаць яму ліст. Але згадала ліст Тамаша і ня стала гэтага рабіць.

І сад высекла, а кароўку ўсё адно страціла. Месяцы два яшчэ карміла яе са сваіх рук, але пеня нарасла такая, тысяч на пяць («пена», кажуць калгасьнікі), што і Юнра не дапамог. А ён выгляд рабіў: хацеў, яшчэ як стараўся, але дзяржава мацней нават за фінінспектара.

У калгасным статку Пярэсьценькая адразу замаркоцілася, бакі і сьпіна ў плястырах гразі, ногі, як у цяляці-сысунка, заплятаюцца. Малака збавіла больш чым напалову. Але нікому справы да гэтага няма, скаціна, як і людзі, — для калгасу, а не наадварот. Не субота для чалавека, а чалавек для суботы, — ня раз тлумачыў гэта і Тамаш.

Сябе гэтак не шкадавала Вэнэра, як сваю кароўку. Пра сябе і ня думалася: якая яна, калі з боку глянуць? Але аднойчы глянула міжволі, сама пабачыла. Ну і што? Хіба нешта зьменіш, можна зьмяніць?

А здарылася, што ва Ўюнішчы заехалі партызаны. Былыя, вядома, якія калісьці днявалі і начавалі ў доме Станкевіча. Мабыць, вялікія шышкі, аж зь Менску, на «Победе» прыехалі. Пастаялі на вуліцы, пагаманілі з «Савецкай уладай» ды Вашамосьцем. Надта кудысьці сьпя-

шаліся. А адзін усё бегаў па вёсцы, немаведама чаго прачыніў дзьверы і зазірнуў у Вэнэрын дом, не зайшоў, а толькі: «Добры дзень, прабачце, я проста так», — і пабег далей. Але ў Вэнэры свае клопаты і справы: выйшла з брудным вядром падабраць за шэрым, якога Вашамосьць навязаў да агароджы. Каштаны, якія коні губляюць, запаветаўцы тут жа падбіраюць. Калі зьмяшаць з бульбянымі лушпайкамі ды запарыць кіпенем, ад гэтай зялёнай, густа пахучай бурды парсючка за вушы не адцягнеш. Але найбольш цэніцца гаўно старшыніўскага Шэрага, у якім бялеюць зернеткі аўса, і тут Вэнэры пашанцавала — заўсёды каля яе дому. Зноўку аб'явіўся той, што зазіраў у дзьверы, зноўку «дабрыдзень» і пытаньне:

— Вы ня ведаеце? У гэтым быццам доме Станкевічы жылі, у іх яшчэ дзяўчына была... Мабыць, усе пагарэлі, іх усіх тут пазабівалі.

Ну і што ж, усіх дык усіх, няма ў Вэнэры ахвоты прызнавацца, што тая дзяўчына — гэта яна, во гэтая баба зь вядром конскага гаўна і ёсьць тая самая Вэнэра.

— А вы з Тамашом пагутарце, вунь дзед едзе з поля, — параіла, пазьбягаючы непатрэбных роспытаў. — Ён таксама партызан.

Але маладзенькага бегунка (студэнт, напэўна) паклікалі да машыны, і яны тут жа паехалі. Тамаш праводзіў іх са скрухаю ў позірку: хто-хто, а ён шануе заезджых гасьцей — і пакурыць можна, і пабалакаць.

— Гэта хто былі? — пацікавіўся ў Вэнэры, ня злязячы з возу. Акуратна перавернутая дошка пад худым азадкам, чыстым, ня ўгноеным бокам, але самога ня вывернеш, не перавернеш: запэчкаўся па вушы, аднарука ёсьць адна рука. — Што ім трэба было?

— Партызаны. Можа, вашы? Сказалі, зь Менску.

— Шкада, што паехалі. Можа, і праўда хто з храпоўцаў. Прыгожы, кажуць, стаў Менск.

Так, гэта мы былі, Караткевіч, ты ўгадаў, дзед Тамаш. (Так яго, здаецца, адзін Носаў называў.) Была

магчымацьць пабачыцца, пабалакаць ды паўспамінаць. Разам заваёўвалі Перамогу.

Менск — горад прыгожы. Прыезджыя, нават зь Ленінграду госьці, усе так кажуць. І Кіеў з новым Храшчацікам усім падабаўся, анэкдот у іх, у суседзяў, быў, які і нам добра падыходзіць. Калгасьнік на тым Храшчаціку зрабіў непрыстойны гук, міліцыянэр адразу: плаці тры рублі штрафу! Заплаціў, куды дзявацца, — з грошай, што вырuchyў за малако, вішні. Але ўсё-ткі пацікавіўся: куды мае тры рублі патраціце?

— Бачыш, бацька, якія даміны адгрэхалі? Мрамур, граніт. Але гэта толькі пачатак.

— Доўга ж нам пярдзець давядзецца!

Не такія ўжо мы гарадзкія былі, самі толькі ўчора зь вёскі.

Але добра помню, як пасья Новага году прыехаў да нас з братам у Менск бацька па справах сваёй больницы. Праводжу яго да Дому ўраду, праз плошчу Леніна прабіраемся — уся забітая ларкамі, але не звычайнымі, а пад казку, дзясяткі раскошных буданчыкаў. Затрымаліся каля выстаўленай на продаж (свабодны) «Победы», і цана ёй — 9000 рублёў! Я і паведаміў бацьку, чамусьці ганарліва:

— Сто тысяч гарадок каштуе. На два тыдні. А потым усё гэта на злом.

Думаю, што на інтэлігенцкую «віну перад народам» вясквы лекар Міхаіл Іосіфавіч Адамовіч не хвэрэў ніколі. Ён дзень пры дні ўкалваў у сваёй больницы, а кожную ноч яго вазілі ў вёскі да парадзіх ды ўсякіх тэрміновых хворых, — так і памёр амаль у дарозе. Не было калі яму вінаваціцца. Але тут раптам зірнуў на свайго сына з пагардаю:

— Сто тысяч сабаку пад хвост? Бачу, вы тут у нас багацеі! Даўно ў калгас не зазіралі. Машына вунь 9000. А баба плоціць тры тысячы падатку: траціна машыны. Добра вы ўладкаваліся!

Гады каціліся, але ва Ўюнішчах гэта прыкмячалася толькі па тым, як расьлі-гадаваліся дзеці, ды

яшчэ — колькі іх у Вэнэры. Яе дзеці, што кольцы на зрэзе дрэва. На якім вісеў Евін зьмей-спакусьнік. Толькі ніякай спакусы не было і ў паміне. А было адно сьвінства, хамства: рукі-ногі зьвязаныя страхам перад гаспадарамі дому (яе дому!). Вэнэра не-не ды й саступала. Во як таму заатэхніку маладзенькаму, ён прыехаў на стажыроўку. Хлапчаны, прынамсі, не пасьпеў запаршывець, як усе гэтыя ўпаўнаважаныя з раёну, настаўнікі ды загадчыкі складоў. Угледзеў Вэнэрыны грудзі, спужаўся неймаверна. Потым прызнаўся: як у яго мамы! І сьлёзы, і смех.

Жыцьцё ўсё горшала. Для ўсіх, хто навокал. Але ёй, Вэнэры, бабы лічылі, пашэнціла. Ну, і што, калі ў доме ў яе цэлы райком-сельсавет-калгас-міліцыя? Каля іх усіх і яна пражыве, дзяцей на адных кавалках з агульнага стала пратрымае. А паспрабуй пражыві-пракармі, калі ў хаце хоць шаром пакаці — ні свайго, ні чужога.

Аднойчы прыбегла Вэнэра ад кароў у дом свой, глянуць, як там яе плойма, яе дзеці, хуценька накарміць і пазапихваць у куткі, каб не таўкліся пад нагамі ў людзей, — а яны ўжо абедуюць. Паклікалі ўсіх пяцярых (нават маленькую Ксюшу) у сьвятліцу, дзе ў начальства застолье сярод белага дня. Вэнэра разгублена прыціснулася да сьценкі-перагародкі, чуе Вашамосьця голас, зусім не сярдзіты, і нават вясёлы:

— Ты чья? Завуць цябе як?

— Мамчына. (Гэта Маша.)

— І я таксама мамчына. (Ксюшы галасок.)

— Чуеш, фінінспектар, твая тут каторая?

— А твая?

— Твая — унё тая. І кропелькі сабрала. Рыжая, рабаціньне.

— Жарабцы, перастаньце! — суцішвае іх Груня. — Вы, дзеткі, ешце, не зважайце на іх.

— А «Савецкая ўлада» нібыта тут і ні пры чым. Ой, пры чым, Груня, разьбярыся! Во ты — чый?

— Мой бацька — Сталін! — у Антона адна тэма.

Аціхлі, мусіць, дых у іх заняло. Нарэшце падала голас «Савецкая ўлада»:

— Правільна, герой! Сталін - бацька ўсіх, ён бацька народаў. Малайчына, лепш ня скажаш.

Ня вытрывала Вэнэра, забегла, уварвалася, як бура. Стаяць яе дурненькія ля сьцяны адзін пры адным, у руках па кавалку хлеба, сыр, жыватамі голымі сьвецяць — задаволеныя! Выхапіла хлеб, сыр з рук адной, другой, быццам у гэтым уся бяда. Але не шпурнула ў абрыдлыя морды, а паклала на стол. Ціха сказала ім, што па-пракурорску сядзелі перад ёй і яе дзецьмі:

— Ніяк не насмокчацеся. Ужо за дзяцей узяліся. Труны адкрытыя, во хто вы. Труны, а ня людзі.

— Гэта хто ж — труны? — гаркнуў Энкавэдэ. — Гэта на каго замахваецеся? Уся савецкая ўлада тут, а яна такія словы. Досыць, нацацкаліся!

Вэнэра спалоханымі рукамі шырока захапіла, згрэбла сваіх дзяцей і выштурхала іх з пакоя. З палёгкаю пачула рогат усьлед.

Бяда ўсё роўна здарылася, але ня зь ёю. З Васільком. Ён даўно рыхтаваўся да арміі, чакаў таго дня, калі пойдзе, забяруць яго. Дадучь моцныя, на медных цьвічках боты, якім зносу няма, форму падбяруць, каб не цялпалася на ім, а ў абліпачку, і галоўнае, зброю атрымае — дзяцінства проста перла зь яго. Але Вэнэру і Тамаша шкадаваў па-даросламу: ён паедзе туды, дзе людзі жывуць, а не пакутуюць. У горадзе ўладкуецца. Пасьля войска гэта дазваляецца. А ім насіць калгас, як горб, пажыцьцёва. «А хочаце, я вярнуся?» — раптам пытаў, добрая дуіпа.

Цыган на неба, а чорт за нагу! — бяда прыйшла, адкуль і не чакалі. Вырашыла начальства адзначыць той факт, што выгадавалі воіна ў родную армію, наладзіць сіраце провады. І нібыта добра, правільна, а атрымалася не як у людзей. Яны што, ім не прывыкаць лішні раз выпіць. А Васілёк — моцнае віно ды на слабую галоўку! Выявілася, што п'яны ён буйны. Ды яшчэ які.

Такенькая птушка, а паспрабуй спраўся зь ім. Крычаў, што ён вернецца і наладзіць ім разгон, ён навучыць радзіму любіць — гэта вам не на бабах езьдзіць ды пустым працаднём паганяць! Яго сунімаць, за рукі хапаць, вязаць ручніком — вырваўся ды ў шыбу кулаком. Спадабалася — другую дастаў. Усё б нічога, але моцна парэзаўся, кроў ажно на сьцяну пырснула. Жылу перасёк ці што. Адвезьлі ў раён, у больніцу, і раптам вестка: судзіць Васілька будуць. За членашкодніцтва і як бы дэзэртэрства з арміі. Дык гэта ён дэзэртэр? Перад самым судом пабываў ва Ўюнішчах, разгублена паказваў усім, што з рукою ў яго: не разьвесьці пальцы, далонь — як капусны ліст у сьпёку...

І згінуў Васілёк. Як у яму праваліўся. І што там за яма такая ў іх, аніяк не загацяць, як бяздоннае балота? Ступіў — і няма чалавека. Не цялпайся, а то яшчэ глыбей засядзеш. Во і Косьця прапаў, а потым нібыта вестка пра яго дайшла. Але якая! Энкавэдэ паклікаў Вэнэру за перагародку, у праўленьне:

— Во, падпішы.

— Гэта што? — зь сялянскім спалохам перад усякаю казённаю паперынаю спытала Вэнэра.

— А ты пачытай.

Валасы на галаве заварушыліся: аказваецца, Косьця і яшчэ нейкія партызаны зьбіраліся забіць Сталіна, замініраваць чыгунку, калі ён ехаў у Бэрлін.

— Яго вяртаюць на дасьледаваньне, — паведаміў Энкавэдэ. — Бач, перагляду захацеў. Будзе табе перагляд.

Вар'яцкая думка: калі Вэнэра падпіша, дык пабачыць яго, а ён, магчыма, Антончыка зможа пабачыць. Але тут жа апомнілася.

— Я нічога ня ведаю ня чула ня бачыла!

— Ты што шпурляеш афіцыйны дакумэнт? Ня чула, ня бачыла! Дык другія чулі. Не адной табе расказваў. А табе я хацеў памагчы. Заматае ён і цябе. Ска-

жа слова, і пойдзеш сама — за неданосчытва. Справа ня жарты. Тэракт супраць правадыра.

А гэта ж усе мы прайшлі па самым краі, што асыпаўся, сьлізкім, той ямы. Усе, хто жылі тады. Пашпартныя і бяспашпартныя. А мы, дурачкі-партызаны, дык першыя на чарзе стаялі. Дурачкі таму, што вельмі ўжо ўсур'ёз прымалі сваё партызанства: мы, маўляў, правераныя, і яшчэ як! Быццам не былі «правераныя» (і рэвалюцыяй, і грамадзянскай вайной) тыя, чые імёны і фатаграфіі мы ў школьных падручніках выкасоўвалі і вырывалі. Дзякуй хмурнаму генэрал-маёру Філатаву, са спазьненнем, але прачытаў у яго «Ваенна-гістарычным журнале» за 1991 год (№1) аўтарытэтнае пацьверджаньне: не любіў Сталін партызан, «некаторых». Нават калі толькі «некаторых», дык лупіць гэты псіх меў звычку «па плошчах» — адразу па ўсіх галовах. Дабіраўся са сваім Берыем ужо і да партызан-падпольшчыкаў і наогул да пакаленьня 1925-1927 гадоў: наша чарга падыходзіла — запаўняць лягеры. Шагам арш!

Але я мог загрымець і па-за чаргою. Выпадак амаль як у Васілька, праз глупства — такі самы. І было гэта якраз у тым жа, 1951-м годзе.

Сышоў з начнога цягніка Магілёў-Менск з чамаданам, цяжэразным ад клапатліва напіханых у яго маці прадуктаў (з разьлікам на ўвесь аспіранцкі пакой, але каб і сыночку нешта перапала), і пайшоў не да варот на выхад, а да агароджы — перамахнуў, і адразу перад вачыма ўнівэрсытэт і наш інтэрнат. Перабраўся сяк-так з чамаданам, а па другі бок цэмэнтавае сыяны — добры дзень! — мяне чакаў міліцыянэр.

— Сьпёр?

— Што «сьпёр»? Гэта мой чамадан,

— Пайшлі ў аддзяленьне.

— Чаго я там ня бачыў?

А за гэтым: «Ты хто такі, каб так з партызанамі размаўляць?» — надта мы былі ганарыстыя ў першыя

пасьяваенныя гады. Ён бярэцца за ручку чамадана, я яго руку адкідваю. Аднекуль зьявіўся другі міліцыянэр.

— Во, сьпёр, а ісьці ў міліцыю ня хоча, — паведаміў «мой» міліцыянэр. (Мабыць, таксама нядаўні партызан ці франтавік: таксама ганарысты.)

— Бяры чамадан! — Гэта яны мне.

— Самі нясіце, калі вам трэба.

Яны і панесьлі. Але лепш бы мне гэта самому зрабіць.

І дваццаць, і сорок гадоў пазьней, апынуўшыся на Менскім вакзале, абавязкова шукаў вачыма тыя дзьверы справа на выхадзе з пэрону, якія маглі для мяне быць, стаць лягернымі варотамі. Падыходзіў да іх чалавек з адной біяграфіяй (будучай), а выйсьці мог зусім зь іншай. Калі б за сталом у аддзяленьні сядзеў тады другі начальнік аддзяленьня, а не сьветлавалосы лейтэнант з прозьвішчам Абрамовіч.

«Мой» міліцыянэр далажыў: во ён, галубчык, скраў чамадан. І акрамя таго: ён мяне (г. зн. я яго) ударыў! Во тут нават я скеміў: складуць акт і пяць гадоў прышыюць да тых, што ўжо маю. У нашай Глушы якраз перад гэтым сына пажарніка Алёхіна пасадзілі: тры бутэлькі, пустыя, праз нлот з заводу перакінуў, цана кожнай 10 капеек (новымі грашыма — 1 капейка). Пасьля ўжо, пшат гадоў пазьней, калі бачыла, сустракала мяне яго маці — а мы калісьці разам у партызаны пайшлі, — абавязкова пачынала гаворку пра сына, але самага жажлівага мы не краналі: яго жыўцом спалілі на вогнішчы лягерныя крымінальнікі, чымсьці не дагадзіў. Вось вам і 3 кап.

— Пто ў чамадане? — снытаў лейтэнант, якога міліцыянэр, як бы на памяць мне, назваў па прозьвішчы. Я пералічыў смачныя рэчы, якімі нагрузіла мяне мая мама. Адчынілі чамадан — правільна ўсё.

— Ён мяне ўдарыў, — нагадаў міліцыянэр і пераглянуўся з напарнікам: той кінуў галавой, паць вярджэе.

Лейтэнант Абрамовіч уважліва паглядзеў на іх, на мяне, зноўку на іх:

— Добра, ідзіце.

Тыя неахвотна выйшлі.

— Ты яго ўдарыў?

— Ды вы што! Не чапаў я.

— Добра, ідзі.

Вось так проста ён мне вярнуў жыцьцё. Каб я яго пражыў, як сам захачу, змагу.

Новы Тамашоў клопат — габрэі. У газэтах, і ў раённай таксама, у радыё — без канца пра іх. Праўда, называюць іх словам незнаёмым, нейкія «касмапаліты», але ўсім зразумела, пра каго гаворка. Яны немаведама дзеля чаго прозьвішчы зьмянілі, але іх у час выкрылі. Тамаш ніяк не дапетрыць: нашы, вясковыя, не зьмянялі. Калі Моўша, дык Моўша, а Рабіновіч, дык Рабіновіч. Абараняе перад начальствам хаця б сваіх, коўчыцкіх. Але засумняваўся і Тамаш, вышукваў і ў сваіх стары грэх, аднойчы ўспомніў:

— А быў у нас мужык па імені Павал, яго Рыжым абзывалі. Гучнагалосы такі, труба ерыхонская. Едзе ноччу з Парычаў па сьвежа пракладзенай дарозе, бачыць, чалавек сярод поля, узяў яго, у санях едуць удвух, той і кажа Рыжаму, вядомая рэч, габрэй, хоча паддобрыцца: «А гэта мы, Павал, рэвалюцыю зрабілі». Ну што ж, вы дык вы, — Павал паганяе каня. Бачыць той, што мала заплаціў, трэба яшчэ, і кажа Рыжаму: «Калгасы таксама мы прыдумалі». — «Тпр-р-р! Што? Вы гэта? Калгасы? А ну, злазь, такую тваю, а то зараз пугаю па вушах!» Скаціўся з санак спадарожнік і крычыць усьлед: «Чакай, чакай, мы яшчэ ня тое прыдумаем!»

Начальнікі частуюць Тамаша, задаволеныя, што правільна калгаснік разумее бягучы момант. Во толькі не зусім добра з калгасам атрымліваецца. Энкавэдэ папярэджвае на ўсякі выпадак:

— Усё ў цябе з падкавыркаю. Нібы ты і супраць

жыдоў, але і супраць савецкай улады. Вас, партызан, колькі ні кармі... Тое і яно, нос у цябе — вунь які!

Уражвала што, калі немцы былі ў нас? Мы гэта назіралі, а зразумець не маглі. Гоняць калёну палонных альбо арыштаваных, знямоглыя, знябожаныя людзі пакорліва брыдуць, куды іх кіруюць, з адною, напэўна, думкаю — дабрацца да нар, нешта зьесьці, папіць. І раптам, як рабізна па вадзе, — хваляваньне, рэзкі нямецкі вокрык, канваіры забеглі наперад калёны і пачынаюць палкамі, прыкладамі зьбіваць пярэдніх і ўсіх агулам — парадак парушаны, людзі ня ведаюць, ня цямяць, чаго ад іх хочуць, бясьсільна выкручваюцца з-пад удараў, зьбіваюцца ў тлумныя групы, натоўп, а тыя, хто парушыў парадак, цяпер з усяе змогі стараюцца яго аднавіць — новымі ўдарамі і крыкамі на ўсё горла.

Здавалася, аніякага сэнсу, аніякай лёгікі ў такіх дзеяньнях не было. Нармальнай лёгікі і сэнсу. Але нейкі іншы, відавочна, сэнс быў.

Калі думаеш пра наша савецкае жыцьцё, пра наша ўсё даваеннае і паваеннае існаваньне, прыгадваеш вось гэта, з вайны. Словы «парадак», «дысцыпліна» — не сыходзілі са старонак газэт, на кожным сходзе пра гэта. Але ледзь-ледзь пачынала наладжвацца нешта, асталёўвацца, як адразу з новым крыкам, з новымі лёзунгамі і пагрозамі забягалі наперад — і пайшло. Новыя ворагі, новыя заклікі і ўдары па тых, хто наперадзе. Даеш культурныя гаспадаркі, пасёлкі, хутары, Прышчэпаў сказаў тое, напісаў тое!.. Бі прышчэпаўцаў — гэтых агентаў кулацтва і сусьветнага імперыялізму! Усе справы і паперы перакладаем, пераходзім на беларускую (украінскую, узбэцкую) мову, даеш беларусізацыю, даеш українізацыю!.. Ату іх, беларускіх нацдэмаў, украінскіх нацыяналістаў-самасьцінікаў, касмапалітаў, раструшчым галовы агентам, антысаветчыкам, ворагам народу!.. І так — у вялікім і ў малым, у вас і ў сусе-

дзяў, на заводах, у школах, у вёсцы, у горадзе, наverse і ўнізе. І ўсё ў імя руху наперад, дасягнення нейкага асаблівага, нябачанага парадку — сацыялізму, камунізму, чорта, д'ябла!

Такое было ўражаньне, што нехта там, галоўны і ўсе галоўныя, сьмяртэльна не жадалі, каб людзі маглі нарэшце аглядзецца: дзе яны, што зь імі адбываецца? Ня даць супакоіцца, апомніцца. Калі вайна пачалася, нібыта гэтага паменшала, але, можа, таму, што ня трэба было прыдумляць бясконцую вайну знарком, калі пачалася сапраўдная.

Бесперапынная вайна ўсё новых пакаленьняў з усім, што было «да». Чытаў недзе, што на Стаўрапольшчыне падчас жніва піянераў саджалі на вышкі пасярод поля: сачыць у бінокаль, ці не крадуць іх бацькі калгаснае дабро.

Беспарадак дзікі, але ў рамках і ў імя нейкага вышэйшага, зразумелага толькі вышэйшай уладзе парадку. Угадаць яго раз і назаўсёды нікому ня дадзена, а таму, каб ацалець, выжыць, — галоўнае, не праяваць момант, не замарудзіць, калі прагучыць каманда (спачатку, магчыма, ледзь улоўная, ледзь чутная), што старыя заклікі, загады, каманды ўсе няправільныя, а, глядзі, што і варожыя. Каб тады, калі пачнуць біць новых ворагаў, ты апынуўся ў патрэбным стане. Альбо хаця б збоку, цябе б не прыкмецілі.

У такім жыцьці лепш быць улегцы, не абцяжараным, каб лёгка павярнуцца, выкруціцца. І каб не маглі строга спытаць: з гэтым чалавекам быў знаёмы? гэты табе хто, радня? а во той, гэтка, чаму ў вас аднолькавае прозьвішча?

Нра тых, хто некуды зьнік у грамадзянскую вайну альбо ў 1937-м, лепш было не гаварыць і нават ня ведаць. Цьмяна даходзіла да нас з братам, што ў бацькі таксама былі браты, нашы дзядзькі, колькі, мы нават ня ведалі дакладна, бо некаторыя апынуліся за мяжой. Старэйшы бацькаў брат Сяргей — у Грэцыі. Трапіў за мяжу —

азначала тое ж, што і прапаў. Як быццам і не было зусім.

Хто з нас помніць (помніў) род свой далей за дзеду альбо бабкі? Не трымалі ў памяці і не было патрэбы ведаць. Ленш далёка не зазіраць, каб усьлед за табой і нехта іншы не зазірнуў. Ды і якая цікавасьць у тым, калі ўсё самае галоўнае пачыналася ў наш час і чакае нас усіх наперадзе?

Толькі свабодны чалавек цікавіцца каранямі. Альбо дзеля свабоды. Во як мы цяпер. Ну зусім як амэрыканскія нэгры, якія гадоў дваццаць назад раптам кінуліся шукаць, хто і каго і калі прывёз з Афрыкі, у якім труме і ў якім годзе.

Ад дзядзькі (па маёй маці) Антона незадоўга да яго сьмерці чую, што ў Адамовічаў прозьвішча было падвойнае: Адамовіч-Адамчук. Прадзед мой па бацьку яшчэ насіў яго, а ўжо дзед, як яшчарка хвост, згубіў альбо адкінуў. Магчыма, толькі гэта і выратавала ў 37-м майго бацьку: у даносе фігуравала абвінавачаньне, што ён «сын памешчыка». Падвойнае ж прозьвішча, застанься яно, — выяўны доказ калі не дваранскага, дык шляхецкага паходжаньня. Пра дробную шляхту ў Беларусі казалі: на пузе шоўк, а ў пузе шчоўк! Вясковая галота, але з «польскім» (а праўдзівей, каталіцкім) гонарам. Бабка мая, калі выйшла замуж ужо за «чыстага мужыка» (г.зн. праваслаўнага беларуса), бацькавага айчыма (узяў ён яе з дванаццацю дзецьмі), так тлумачыла гэты няроўны шлюб: «Бо маладая, дурная была!»

Адамовіч-Адамчук з прыгонных выбіўся ў арандатары: «трымаў бровар», гэта значыць сьпіртзавод арандаваў у пана. Гэта — Случчына, беларускі чарназём, сьпірт гналі з жыта, з бульбы ды буракоў за кожным ляском. Прытым ужо і дзеля тэхнічных патрэбаў: везьлі ня толькі на ўсход, але і на захад. Ну, і, вядома, дзеля народнай патрэбы, уласнай: толькі нядаўна царскую назву Карчма (скрываваць дарог непадалёк ад нашай Глушы) замянілі на брэжнеўскае Дачнае.

Такую гісторыю помніў і мне распавёў дзядзька Антон. Вяльможны пан, гаспадар зямлі і бровару, неяк на зіму паехаў у Варшаву, адразу ж на завод зачасціў ягоны малодшы брат. А быў ён слабы на галаву альбо, як пра такога ў нас адна жанчына казала: галоўка ў яго добрая, але мяккая. У адсутнасці брата любіў пакуражыцца, паказаць сябе гаспадаром. Адамовічу-Адамчуку гэта чамусці не спадабалася:

— Во Бог, а во табе, паночку, — парог!

І паказаў на дзверы.

Што пачалося! Прачулі маці-пані, і сястра-пані, і пляменьніца - жалоба ў іх! Мужык абразіў увесь іхны род. Вярнуўся старэйшы сын, нічога яму не заставалася, як выклікаць арандатара і прабраць яго добранька пры сямейніках. А ў майго прадзеда таксама як-нік падвойнае прозьвішча, на хвост сабе наступіць не дазволіць! Шпурнуў пану пад ногі ключы ад бровару і пайшоў. Яго тут жа запрасілі за далёкі лясок, на іншы заводзік. Мабыць, рэпутацыя ў нядаўняга прыгоннага была някепская.

Пачуўшы гэтую гісторыю, я ўспомніў, што менавіта з гэтымі словамі («Во Бог, а во парог!») і, мабыць, з тымі ж вачыма (тырчком, шалёныя) мой бацька выгнаў з нашага дому чалавека, які прыйшоў ад парткому ці пасялковага савету (ужо ня помню) угаворваць яго «выправіць памылку», г.зн. разьвесціся з жонкаю, нашай мамай: Адамовіч — паважаны ў пасёлку лекар, а Тычына — дачка раскулачаных. А калі бацьку, «сына памешчыка» (данос чалавека, якога ён выгнаў), маглі вось-вось арыштаваць, ён заплаканай маме казаў (ноччу я гэта чуў, лежачы ў сваёй пасьцелі):

— Ня езьдзі, ня стукайся, як гэтыя твае Віткоўская ці Марыя Данілаўна, прашу цябе! Я адтуль не прыйду, кажуць, яны там б'юць: ухаплю крэсла, графін, што пад руку трапіць! Біць сябе не дазволю...

Тычынам (маміным сваякам) давялося пакаштаваць Сыбіру, але нашым яшчэ пашанцавала: пасьяля вай-

ны вярнуліся ў Беларусь, хто праз фронт, хто праз залатыя алданскія капальні. А колькі выкінутых на сьнег у тайзе пазамярзала, вымерлі сем'ямі, вёскамі. Нават бабулю сваю я набачыў, маленькую, сухенькую, негаваркую, а вось дзед Тычына застаўся ляжаць у алданскай зямлі. Вінаваты я перад ім: у «Вайне пад стрэхамі», каб зрабіць галоўнай гераіняй дачку раскулачанага (сказаць праўдзівае «А»), усё-ткі падпусціў і сацрэалізму (досыць бяздумна нахлусіў у «Б») — прыдумаў дзеду «ўпарты» і яшчэ там нейкі характар, і быццам бы дачка, пасварыўшыся, пайшла ад яго яшчэ да раскулачваньня. Хаця насамрэч даўгакосая дзяўчына зь вёскі Забалаць з бацькоўскага блаславення выйшла замуж за хлопца зь вёскі Рачэнь і, паехаўшы на месца вучобы-працы мужа, нарадзіла двух сыноў, гэта значыць, нас з братам.

Калі ў 1958-м хадзіў-плаваў зь сябрам па горкаўскай Волзе, сацрэалістычная хлусьня заснавальніка мяне здзівіла і зьбянтэжыла. Ня ён, вядома, вучыў нас ілгаць — настаўнікаў хапала і безь яго, — але як гэта робіцца, выявіў ужо тады, пабываўшы ў Краснавідаве. Помніце, у «Маіх унівэрсытэтах» пра багатае, на ўзгорках над Волгай, вялікае і прыгожае сяло? Дзе кулак (яны, а хто ж яшчэ?) падпалілі пякарню народніка Ромася і ледзь не забілі яго і будучага заснавальніка сацрэалізму.

Мы пабачылі сяло беднаваценькае, запушчанае і не над вялікаю рускаю ракою, а над шырачэзнай і замазучанаю калюжынаю. (Тут не віна пісьменьніка — дынаміка нашага савецкага жыцьця.) Бабы каля цаглянай крамкі з газай, што чакаюць кароў з пашы, чамусці не адгукнуліся на прагнуў цікаўнасьць двух вандроўнікаў з рэчмяшкамі («У вас тут Максім Горкі жыў...») і паслалі нас да нейкага Аксенцьева.

— Ён пра Максіма ўсё ведае, ён вам паведае.

Малодка, што паплёўвала з вакна шалупіньнем ад семак хацела адвесці нас далей ад падказанага. нам

дому, які вылучаўся новымі сьценамі і разнымі аканіцамі:

— Навошта вам мой стары? Во там, у суседнім, дзеўкі маладыя жывуць.

— Нам дзе-свак ня трэба, нам Аксенцьева трэба!

Мы яго ўжо разгледзелі: за асьветленым лямпай сталом п'е каля самавара са сподачка чай самавіты белабароды дзед.

— Кліч людзей у хату, — чуем, загадвае. А калі, выклаўшы на стол згушчыва, кансэрвы, белы хлеб, уключыліся ва ўрачыстае чаяваньне, тут жа даведаліся пра адваротны бок іх сямейнага жыцця:

— Во, сядзіць дзень у дзень і чакае, калі я памру, дом ёй новы адваю. Дзеля гэтага і замуж за мяне ішла. А я ўсё жыву. Сьпіць на лаўцы, адна, са мною ня хоча.

І глянуў, а мы ўсьлед, — на брудна-белы балдахін, ну, проста царскі, расьпяты над драўляным ложкам. Малодка і вухам не вядзе, бачна, прывыкла да падобных гаворак.

— А скажыце, чаму мора не выліваецца, калі яно ўнізе апынецца? Ня цяплю я нешта...

Павысьвятлялі, гэта і яшчэ шмат што ў тым жа родзе, і перайшлі да Аляксея Максімавіча.

— Ліксея — ведаў я яго. У дубкі разам гулялі. Ну, палкаю бычыныя камякі ганялі мерзлыя. Ліксея да нас Ромась прывёз, падабраў ля дарогі амаль мёртвага — з галадухі. Стаў рабіць у яго ў пякарні.

— А раскажыце, як кулакі спалілі пякарню і ледзь іх не пазабівалі.

— Гэта з чаго ж?

— Ну, Ромась жа быў народнік, рэвалюцыю рыхтаваў, беднякоў агітаваў.

— Хто яго паліў? Я сам усё бачыў. З бацем на агародзе насупраць якраз былі, калі ад пячнага коміна страху занялася, дымок і адразу агонь. Пякарня, печка ўвесь час паліліся. Ну, а быў вецер моцны, пажар усю вуліцу выкаціў. Мужыкі разьюшыліся. У

Ромась страхоўка, а яны не застрахаваныя. Трохі адлупцавалі.

Запомніў Аляксей Максімавіч. Не дараваў. А можа, і на бахчы разок-другі прыхоплівалі, жыцьцёткі дабравольна-басяцкае, — калі па поўдні бадзяўся. (Можа, і меў рацыю Янка Брыль, які неяк выказаў такую здагадку.) Зьбіралася клясавая нянавісьць.

Ну добра, падмайстар, кніжкамі заманены ў чалкашы гараджанін, ну а мы, сялянскія дзеці, унукі, чаго такі любы нам быў Чалкаш і агідны Гаўрыла? У чалкашы, у люмпэны, як у піянэры, запісваліся. І ўжо гатовыя схопіць бінокаль — толькі дай! З высокай вышкі глядзець на калгасных гаўрылаў — гэта ў нас у савецкай крыві, ці што?

Арыштаваных кулакоў зачынілі ў падвале Слуцкага АГПУ. Чакалі вагоны пад пагрузку, на вываз. Жонкі начальнікаў скардзіліся: маўляў, кулакі зьбяруць вошай са сваіх кажухоў ды і падкінуць непрыкметна на шынялі салдат і начальства — сыпняк распаўсюджвалі. А чаму і не? Максім Горкі як тлумачыў кулака, чаму ён хлеб у зямлю закопвае? Каб утаіць ці згнаіць?

Плытка араце і пішаце, блізка бачыце. Кулакі болын злыя, чым думаеце: яны хлеб у зямлю закопваюць, каб мышэй разводзіць. А тыя потым накінуцца на калгасны хлеб. Шкодніцтва з дальнім прыцэлам. Мяне маці ўгаворвала: «Адрачыся ад нас, а то і цябе пасадзяць ці вышлюць. Мы будзем ведаць, што ты гэта знарок». А бацька, твой дзед: «Не, наш Антон не такі! І не ўгаворвай, маці, не адмовіцца наш сын ад бацькоў».

І яшчэ мне распавядаў дзядзька Антон, народны настаўнік Веларусі:

— Паскардзіўся бацька: «Не магу, Антон, выйсьці з хаты, прайсьці па вуліцы. Суседзі падыходзяць, руку працягваюць павітацца, а ў мяне, глядзі, далонь, як у пана, мяккая становіцца. Нічога ж не раблю. Усю нашу гаспадарку цвёрае заданьне сажрала. Куды рукі схаваць, ня ведаеш».

Распавёў мне гэта дзядзька, ад маці чуў не багата. Ня тое каб таілі ад нас, дзяцей, але не прынята было. Яны высланыя там жывуць, мы тут, у нас расьце цыбуля, часнык, сала сваё — пасылкі зьбіралі, забівалі, адпраўлялі. Мы тут, яны там.

Прышлі немцы, мама тут жа пачала працаваць на акружэнцаў-партызан, насіла мэдыкамэнты ў лес. Былі пытаньні ў яе ці не было, як паводзіць сябе ёй, дачцы кулака, я ня ведаю. Пра нас, пра яе дзяцей, і казаць ня трэба: неадкладна ў лес, у партызаны, — гэта так цікава! Што датычыцца раскулачанай паловы сям'і — пра гэта мы ня думалі. А вось дзядзька Антон, паводле ягоных словаў, яшчэ і таму асабліва баяўся нямецкага палону, што бацькі яго былі ў палоне ў Сталіна.

— На каго хочаш, Эдзічак, крыўдуй, каго хочаш праклінай, але толькі не Радзіму! — угаворвала дачка кулака сына «ворага народу». Мая маці — нашага суседа. Каб толькі хлопец не аступіўся.

У мяне свая памяць пра ўсё гэта, у іншых нейкая свая пра тое самае — у беларускай газэце «Сельская жизнь» раптам прачытаў:

«Пабачылі дашчатныя нізкія баракі, дзе жыло некалькі соцень сем'яў, што прыбылі па высылцы яшчэ ў 1929 годзе. Як цяпер помню апухлых з голаду старых, дзяцей, што выйшлі нам насустрач з працягнутымі для міласьціны рукамі... Бацьку і брата адправілі на лесасплаў, маці і я засталіся ў баракі. Там я захварэла на шкарлятыну, пасья яе пачалося ўскладненьне на вочы... Пайшла на вакзал, купіла білет на маскоўскі цягнік, села ў вагон. Намер быў цвёрды — любой цаной дабрацца дадому, у Боркі. У купэ ехаў ваенны, з трыма кубікамі на пятліцах. Частаваў мяне купленаю на вакзале малінаю, распытваў, куды еду. І раптам чую ў калідоры вагона галасы: «Ды во яна толькі што па пэроне ішла, у сінім паліто, невысокага расточку». Я зразумела — пра мяне ідзе гаворка, мабыць, сачылі.

Вайсковец, пэўна, здагадаўся, хто я такая, і сеў так, што засланіў мяне з боку калідора. Нейкі мужчына ў плашчы зазірнуў у наша купэ, але мяне ня ўбачыў.

Прыехала-такі ў Слуцк, расшукала на базары сваю сястру Надзю. Разам зь ёй ноччу мы дабраліся да вёскі. Ад нашага дому засталася толькі печ — усё астатняе перавезьлі ў суседнюю вёску пад клюб...

Нехта з суседзяў высачыў мяне і данёс куды трэба. Прыехаў участовы міліцыянэр і адвёў мяне да выканаўцы ў сельсавет — Васіля Кулакоўскага. Кажа, адвядзі гэтую кулачку ў міліцыю, у Слуцк. А ўжо цягнула. Так нанач гледзячы мы і пайшлі ў горад. Ранкам выклікае мяне начальнік і, выслушаўшы мае тлумачэньні, кажэ: «Неадкладна едзь за сто вёрст адсюль, з памежнай зоны. Каб і духу твайго тут не было». Усё ж пашкадаваў. Мог жа паведаміць пра мяне ў мясцовае НКВД.

Куды дзявацца, дзе жыць? Успомніла, што ў вёсцы Глуша каля Бабруйска жыве мая стрыечная сястра, Ганна Мітрафанаўна Адамовіч... Працавала яна ў сельскай аптэцы. Прыняла мяне цёпла, як радню. Тыдні два пражыла я там. Але не хацела падстаўляць пад небясьпеку сястру, тым больш, што і яе блізкія сваякі былі высланыя на Поўнач у пэрыяд раскулачваньня...» (Успаміны Масквіной Пуры).

Вось думаю: а што сказала б Вэнэра, прачытаўшы пра сябе, апавяданьне пра свой лёс. Нават «станоўчыя» героі майго рамана «Вайна пад стрэхамі», глушанцы-прататыпы, задаволеныя не засталіся. Гэта нашаму брату-інтэлігенту цікава, калі пра яго раскажуць, пра яго лёс-подзьвігі. Для людзей простых любая публічнасьць падазроная і часьцей крыўдная. Выставіў напаказ! Так што я здагадваюся, што сказала б Вэнэра. Альбо што падумала б пра расказанае мною.

Мы вось усё ўгаворваем сябе і адзін аднаго — паяцца. І паводзім сябе, як Лаўрэнці Берыя: калі зачыталі яму абвінаваўчае заключэньне, ён у знак пратэсту заткнуў вушы пальцамі.

Я ўсё наконт прыгонных. А можа, дастанем з вушэй пальцы?

Бог цяжка захварэў. Але ва Ёўнішчах пра гэта дазналіся толькі пад абед. Як заўжды, са спазьненнем заветаўцы пасьпяваюць да агульнай ня толькі радасьці — як было зь Перамогай — але і бяды. Цяпер вайна! — першая думка. Чакай — яны нападуць. Хто «яны» і чаму абавязкова нападуць — ніхто не ўдакладняў, не пытаў. Ёсьць мы, а ёсьць яны, нам кепска, наш Правадыр захварэў, значыць, ім добра і яны гэта выкарыстаюць абавязкова. З чорнай талеркі рэпрадуктара, падрамтанаванага толькі апоўдні (пасья таго, як ывіна даляцела праз тэлефон), гучыць далёкая музыка альбо раптам няўцямныя (але тым страшней) мэдычныя словы.

Аціхла нават начальства, падобна, нават піць перастала, але пасуравела. Пазіраюць, нібы ты, менавіта Вэнэра, у нечым завінавацілася. Ёй успомніўся сон, і яна сапраўды вінавацілася перад чалавекам, які пакутаваў недзе там у Маскве, якому столькі людзей хацелі б памагчы, а ня могуць. Голы прысьніцца — на хваробу. Добра, што не расказвала нікому пра свой сон. Але яны, нібы чуюць, ваўкамі пазіраюць. Вашамосьць нават заўвагу зрабіў:

— Хоць у такі дзень бяз гэтага можна?

«Бяз гэтага» — каб ня плакала Ксюша, а тут трэба ж: живоцік расхварэўся і галоўка гарачая, і яшчэ Старая напужала: можа, апэндыцыт?

Бяда ня ходзіць адна. А прыйшла — чакай і горшае. Гэта адразу падумалася, калі раніцай назаўтра нешта ўдарыла ў дах, нібы сарвала і панесла бляху, а тоўстыя бяровеньні ў сьценах таргануліся, як запалкі. Гул-роў слабеў і аддаляўся, але тут жа нарастаў — з другога боку. Вэнэра зьяцела зь печы, як курыца зь сядала, і адразу да дзяцей сваіх: яны сьпяць, бы парсючкі, у спэцыяльнай загарадцы ля цёплае ляжанкі. Тамаш адгарадзіў, зьбіў з дошак, калі ў доме зьявілася трэцяе дзіця. «Дасьць

Бог не апошняе!» — і ўзяўся за працу. Сьпяць у саломе, закіданыг, акрытыя старой вопраткай, дзяружкамі — не па-людзку, затое цёпла ім, ня зваліцца ўніз, і ўсе разам. Антон, мужчына, трымае парадак, у яго не пакапрызіш, не паб'есься — шкада бывае дзяўчатак, але Вэнэра стараецца ды й ня можа часта ўмешвацца ў іх справы і спрэчкі. Перадаверыла Антону, хаця і прыкмячае, што расьце зь яго камандзір, яшчэ адзін начальнік будзе. Не на пасадзе, дык характарам.

— Дзеткі, вайна! Вайна, дзетачкі мае! — Ну, як звяр'яцела: хапае дзяружкі, закідвае, хутае дзяцей, хавае. Выскачыў з-за перагародкі Энкавэдэ — чамусьці з радасным, нават урачыстым тварам — крыкнуў:

— Вы што гэта паніку? Гэта аэрадром засяляюць.

А там, на двары ўжо Тамаш і нейкі ўпаўнаважаны, што начаваў на халоднай палавіне, абодва ледзь ня ў сподніках, тыцкаюць пальцамі ў неба, перабіваюць адзін аднаго:

— Во, глядзі ты, яшчэ адзін!

— Ды той самы, кругі робіць перад пасадак.

— Якой пасадак? На захад ляцяць, бачыце — перадыслякацыя. Дывізія, а можа, армія. Ну, падзеі!

— Я расказаў, Сталін нядаўна прысьніўся. Кажамне: «У нас, Тамаш, самалёты будуць — кожны зь вярсту даўжынёю!»

А з-за лесу яшчэ адзін паказаўся, спачатку нерухома, адно растуць, даўжэюць у яго крылы і роў гусьцее, з мэталёвым скрыгатам. І вось ужо абрынуўся на галаву, дзяўбе, дзяўбе — па даху, па ўсім, што навакол. Раптам як адарваўся, хутка, хутка аддаляецца, меншае.

— Ажно чатыры маторы! — радуецца мужыкі. — У амэрыканцаў называюцца «лятучыя крэпасьці».

— Прычым тут амэрыканцы?

Ужо і бязногі Прохар тут, пасьпеў, прыкаціў, і таксама нечаму рады:

— Слава Богу! Слава Богу! Во, гэта і ёсьць дзяржава! А вы што думалі?

Збоку Старая, захуталася ў рваную ватоўку, глядзіць чамусьці ў дол. Быццам моліцца. Вэнэра пайшла ад гэтых ашалелых мужыкоў — да яе. І раптам чуе мармытаньне:

— Ты не памрэш лёгка! Дзеткі мае табе не дадуць лёгка!..

О Божа, і гэта звар'яцела!

Вэнэра кінулася ў дом, да сваіх дзяцей.

І паўгода не мінула, як радыё, газэты, і разам з усімі Ёюнішчы пахавалі Сталіна, паклалі яго недзе побач зь Леніным, а ўжо новыя словы, імёны, неспакой. Жыцьцё ня скончылася. Наадварот, засьвяцілася нясьмелая надзея, што васьць цяпер і пачнецца нешта такое... Юнра прымчаў з гораду з навіною, можна падумаць — менавіта ён усё жыцьцё і марыў пра такое. Зрэзваюць падаткі, напалавіну! Спачатку менавіта гэта і пачула: п а л а в і н у з р э з в а ю ц ь . Ня тры тысячы рублёў, а паўтары, ня трыста літраў малака, а роўна напалавіну. Ну і ўсё астатняе. Прайшло колькі дзён — чалавеку не дагодзіш! — зразумелі: так, але палавіна застаецца, паспрабуй і столькі выплаціць, сабраць, здаць! З чаго возьмеш? Забыліся быццам, што нейк жылі і пры падвойных падатках, і нават плакалі, калі памёр самы галоўны Юнра. Вось прыйшоў Малянкоў, і ня горш. І нават лепш — бяз тых, ранейшых. А Лаўрэнці Палыч Берыя не апраўдаў даверу, а Георгі Малянкоў даў нам хлеба і блінкоў!..

— З нашым урадам не засумуеш. Во, у іх і Берыя шпіён! — шыпіць Старая. У яе зь імі з усімі свае рахункі.

Энкавэдэ стаў неспакойна азірацца на сьцены (даліся яны яму!), на абрыўкі газэт з вусатай фізіяноміяй. А аднойчы распарадзіўся:

— Вісіць адзін добры партрэт таварыша Сталіна і няхай. А гэта — саскрэбці!

Вэнэра даўно чакала ўдару зь нейкага боку, часам нават думалася: хутчэй бы, ведаць бы што! Або тое, або гэта, але колькі можна мучыць чалавека?

У той кастрычніцкі дзень прачнулася рана, ні сьвет ні зара. Акно на кухні па-зімоваму бялеецца — нечакана выпаў сьнег. Ну во, дачакаліся і сьнегу, а калгасная бульба напалову не пакапаная. Даждзы ўсё перашкаджалі. Вашамосьця цэлы месяц не было, некуды адпачываць езьдзіў зь сям'ёй.

Ня спалася яшчэ і з-за гаворкі з бухгалтаркаю Груннай, якую тая распачала ўвечары. Нібы выпадкова зазірнула да Вэнэры на кухню, а потым і выказалася: лепш бы ты прадала дом калгасу. У цябе столькі дзяцей і ўжо ў рост пайшлі. Атрымала б грошы, лес калгас дапаможа вывезьці, агораеш хатку па сабе, нікому справы да цябе, — жыві не хачу! І нават грошы застануцца, ня ўсе разыдуцца: хіба лішняя будзе табе тысяча, другая? Дзеці зусім голыя, аніякага абутку, а хутка ў школу старэйшым — за тры вярсты бегаць. Ну, і падаткі... Усё расьпісала бухгалтарка, усе Вэнэрыны даходы-расходы і пэрспэктывы. Так яно і ёсьць, як Груня кажа, сама Вэнэра пра гэта ўжо думала, а ёй, глядзі ты, веквяком, калгас насустрач ідзе. Але тут яна ажно задрыжала ад страху. Ня спала, усё прыкідвала. Аказваецца, што яна з гэтым абрыдлым домам-кантораю звязаная мацней, трывалей, чым сама чакала. Ды як жа так, значыць уся пакута і чаканьне — усё дарэмна, безвынікова, і нічога ня сьвеціць нават дзецям яе? У дзеда быў дом, у бацькі Вэнэры і ў яе таксама, так ці гэтак, але быў. У дзяцей жа дому свайго ня будзе. А тое, што ёй хопіць сілы збудаваць, — будан і ёсьць будан.

Не было чаго рабіць з ранку, але спаць ужо не магла. Цягнула абысьці ўсе куты, бы сапраўды выяжджаць назаўжды надумала. Агледзела цёплы закутак, дзе, як парсючкі, сьпяць яе дзеці, і ўжо не здалося крыўдным, што во гэтак, не па-людску, яна іх трымае. Затое і трывалыя еьцены дому, і высокі дах — усё іхнае. Перацерпець толькі. Жыцьцё як-ніяк зрушылася, у людзей нават надзея ажыла. Перацерпець яшчэ, а там глядзі і пераменіцца жытка. Столькі пакутавалі, дык няўжо ўсё дарма?

Каб не патрывожыць тут нікога, папраставала ў халодную палавіну дому. Заадно і бульбы дастане са склепу. Два ўпаўнаважаныя на лаўцы храпуць, як пшаніцу прадаўшы. Замарыў іх зь вечара Тамаш сваімі байкамі. Нядрэнна дзед прыжыўся - уладкаваўся: ад стала ўпаўнаважаныя начаваць сюды прыходзяць не з пустымі рукамі, вядомая справа, ім яшчэ і зранку трэба «паправіць галаву». Ну, і Тамашу перападае, ён ужо ня горш за застольнікаў-начальнікаў у гэтым разьбіраецца. І вітацца па-іхнаму стаў зранку: «Гутэнморген, калі так!» (Што толькі засталася на сьвечу ад бацькі Антончыка — гэтая дурнаватая п'яная прымаўка.)

Узьняла за колца цяжэразнае вечка склепу, успомніла, што агонь не ўзяла, вярнулася на кухню, разьдзьмухала вугельчыкі ў печцы і запаліла жоўтую, што воск, лучыну-смяляк: сьвятла надоўга хопіць. Спусьцілася ў падпольле па цагляных прыступках, выкладзеных яшчэ дзедам, і забытыя пахі акружылі яе. Дзяцінства пахі, што ад бацькі ідуць, ад жыткі, якая ці была, ці не была. Паўсюль паліцы, паліцы, з цэгля выкладзеныя і з тоўстых дошак высьцеленыя. Цяпер загрузаныя, закіданыя тым, на што вочы не глядзелі б: гаспадарка Юнры, рэчы нарабаваныя ў баб-нядоімшчыц. Лічыцца, што цяпер гэта дзяржаве належыць, а што прапіваецца — ня ведае ніхто. Праўдзівей, ведаюць усе, бо і п'юць усе. Во гэтая падушка з наўлечкай у гарошак, колькі сьлёз у яе выплакана нечых, і яна тут ляжыць — ды як жа можна, у гэтым доме жывучы, дабра і здароўя чакаць? Якія праклёны і Юнру, і дому гэтаму тут сабраныя: калі адбіралі ў людзей во гэты самавар ці бабчыны кросны. А заадно і ўсё, што наткала яна на гэтым станку.

Але пах, водар ранейшыя — дзеля іх нават проста так спускаўся б сюды. Ну і бульбачка Вэнэрына тут, прасыхае ў кутку. Пахне склеп забытымі вэнджанінаю, сальнямі — сьліну гоніць з роту. Тамаш ня раз казаў (у іх адно ў галаве):

— Сюды з чаркай спусьціцца: закусь ня трэба.

А колькі боччак мёду стаяла, Вэнэра яшчэ помніць. Цяпер ня водзяцца пчолы. Каму іх разводзіць, ня церпіць пчала выпівох. І яшчэ, бацька казаў, ня церпіць яна людзей пужлівых і несамавітых. А дзе цяпер іншых адшукаеш?

Паліцы, паліцы, бязь ліку і самыя нечаканыя паглыбленьні-нішы — на якое ж гэта дабро ўсё разьлічана? Чалавеку ўжо і ўявіць, дапетрыць цяжка.

Усё Вэнэрына багацьце, ад яе турботаў праведных — горка бульбачкі, ды і тая цалкам са свайго гародчыку. Ну і нейкія морквінкі, бурачкі, прысыпаныя сухім пясочкам. Добра яшчэ, што са сваіх сотак пасьпелі ўхапіць: і дажджы лілі, і старшыня сачыў, не дазваляў. Пакуль, маўляў, калгаснае не зьбяром. Начамі капаліся ў агародах, але сабралі ўсё. Зьбярэш, калі жыць захочаш!

А за вакном ужо сапраўдная зіма. Вэнэра запаліла ў печы, паставіла бульбу варыцца і доўга глядзела з вакна на зьбялелы ад сьнегу сад. Белы быў ад цвету, калі яна хадзіла на яго зь сякераю. Як мужыкі на зьвера хадзілі некалі. Дасюль балюча падумаць, узгадаць.

Прайшлася і па двары — з калодзежа вады набраць. Халодная, цяжкая, ужо зімная. Апроч усяго ў яе кабанчык у хлещуку з аполак, даўно падае голас, кліча гаспадыню. Яго б у хату на зіму, у той жа халоднай палавіне зьмясьціць, але хіба Вэнэра гаспадыня ў гэтым доме? Пакарміла, разьмінаючы рукою кожны камячок у карыце, а ён хапае, а ён хапае — добры трапіўся кабанчык. Хоць пагаманіла. З кароўкаю ўжо не пагамоніш. І Піэры — адрэзаная луста. Хаця цяпер ён на калгаснай працы, як і былая яго гаспадыня пастарэў і зьмізарнеў. А Вашамосьць на машыне езьдзіць, калгас яму купіў.

Вярнулася ў дом а там ужо ня сьпяць ужо крык зранку ў тэлефонную трубку гэтым разам — пра некапаную бульбу. Відно, Вашамосьць з адпачынку прыкаціў, а яго там, у раёне, прывіталі, ён цяпер сюды дасылае мацюкі.

«Савецкая ўлада» прамчала праз кухню:

— Едуць з райкому. Усіх на бульбу! Жывых і мёртвых!

Неўзабаве пачуліся галасы ў двары, нешта дужа хутка. І якое ажыўленьне, не як заўжды пры такіх зборах. Вэнэра, выбіраючы ў сенцах што горшае з апраткі і абутку (хаця што можа быць горш за тое, што бабыносяць дзень у дзень), вызірнула на двор: і твары ў баб нейк пажвавелі і бы сьвяточныя. Ды што здарылася?

Ёй патлумачылі: брыгадзёр Грыша распарадзіўся (ці нехта там), што кожны дзясяты кош на карысьць працаўніка. А, во чаму і дзяцей папрыводзілі. І старыя, што даўно зь печы не спаўзаюць, таксама прышкандыбалі.

Вэнэра занэрвавлася: а як ёй зь дзецьмі быць? Антон пабяжыць, адно скажы, а дзяўчатак шкада цягнуць у такую халепу, грязь, які ў іх абутак! Ды й тое падумаць: лішняе вядро бульбачкі — каму зашкодзіць? Столькі ратоў у яе — да вясны паспрабуй дацягні.

Калёна працаўнікоў атрымалася хоць куды. Ну зусім як палонныя, якіх прыганялі на аэрадром: бабы, хто ў ватоўках, хто ў нямецкіх фрэнчах, брудных, падраных дарэшты. На нагах — чаго толькі няма. Ад чырвоных гумовых бахіл да лапцей. але абораў не хапае, дык дротам анучы аплялі.

Такія ж пудзілы зь дзяцей вырабілі, але гэтыя і весялейшыя, і жвавейшыя. Зрэшты, і дарослым весела:

— Ой, зноўку абуюць нас у лапці!

— Як бы ты не ў лапцях. Наш старшыня ўжо і хлусіць лянуецца, адно палкай памахвае.

На полі некалькі чалавек з коньмі, ужо раскрылі першыя барозны, чорныя-чорныя па белым сьнезе. Шэры ажно хістаецца, цягаючы плуг, але ногі з гразі вырывае — дзе яго ранейшая пастава, хараство? Глядзець шкада. І сябе чамусьці шкада. Затое Тамашу абы паблакаць:

— Што, брат, старасьць ня радасьць? Нават калі ты партыйны. Соладка еў, цёпла спаў, а цяпер во гэтак. Мае сыны таксама былі і партыйныя, і маральна вытрыманыя.

На полі Антон адразу ўсчаў камандаваць сваімі працаўніцамі (ня быў бы то мужык!), ён і Вэнэру павучае: ня белыя, ня белыя бульбіны ў свой кош! Чырвоная, яна і чысьцей, і разварваецца.

Дзяўчаткі пакорліва, паслухмяна паўтараюць усе яго рухі, во толькі гліна, грязь іх ножкі хапае мацней, проста зрывае абутак, які на іх ёсьць. Антон сярдзіта хапае то адну, то другую, то трэцюю, вырывае зь зямлі, як корак з бутэлькі. Нават гук падобны. Ну во, ірваны-абдраны, гумовы боцік Волькі застаўся ў зямлі, бедная дрыгае босаю нагой, як жабка.

— Ды ты не цягні нагу адразу, трэба паволі, паволі! — вучыць брат.

Брыгадзёр Грыша (сёньня ён Рыгор Сямёнавіч) не на шмат старэйшы і разумнейшы за Антона — ходзіць важны са сваім перапэцканым сшыткам, запісвае, хто колькі сабраў. Каму колькі належыць. А бабы гукаюць да яго:

— Во, дзявяты ўжо. Бягу па дзясяты.

Шумна, як ніколі, на полі. Як бывае толькі на сваіх агародах: весела перагукваюцца памаладзелымі галасамі, паджартоўваюць зь дзятвы. Божа, як мала ім трэба! Плакаць хочацца. А тут яшчэ Шэры перад вачыма. Так, мабыць, жанчына на мужыка глядзіць, з кім скакала ў дзявоцтве, прымервалася зь ім жыцьцё пражыць, а потым развёў іх лёс, і раптам сустракае брыдкага, неахайнага старога!..

Пад вечар зьявіўся старшыня, зь ім у машыне ажно два начальнікі. Сталі на дарозе і пазіраюць у бок людзей. Бабы ўстрывожыліся.

— Ну, калгасьнічкі, плакалі нашы стаханаўскія!

— Першыня ці што?

Як бы і не яны хвіліну таму і радаваліся, і верылі.

На дарогу неахвотна пабрыў Грыша, Рыгор Сямёнавіч, на хаду запіхваючы ў кішэню свой сшытак. Бабы стаяць, глядзяць, бы на сьмерць яго выпраўляюць. Чутно ў марозным паветры: нешта ў яго пытаюць, гавораць. Грыша чамусьці сшытак дастаў і паказвае. І пачулася:

— Я вам укарачу рукі!

Вашамосьць горла дзярэ. Бабы як усё роўна сьцямілі (ды і сьцямілі, як выявілася), таксама загаманілі, бы зладжаны "хор" у антычнай трагедыі:

— Значыць, няхай мерзьне, абы людзям ня даць!

— Гэтыя дзеці няшчасныя, во іх навошта цягнулі?

— Бабы, ну, ідзіце, скажыце.

— Ім скажаш!

І ўсё ж тры ці чатыры жанчыны (і Вэнэра чамусьці зь імі), падбадзёраныя галасамі і крыўдаю астатніх, прапаставалі на дарогу.

— Ну што за дэлегацыя! — сустрэў іх Вашамосьць. — Чаму працу кінулі? Пад сьнег бульбу адправілі, а цяпер свой закон ставіце? Ёсьць статут арцелі, ёсьць канстытуцыя: кожнаму па працы. А не як каму захацелася.

— Дык што, мы не працуем? — нясьмела пярэчаць, але ўсё ж пярэчаць жанчыны. Незнаёмае начальства моўчкі пазірае, слухае, гэта запаветаўцаў бянтэжыць, але і падбадзёрае. Усё-ткі жыве ў людзях вера, што во нехта пачуе, выслухае і...

— Во, мы і дзяцей з сабою прывялі. Каб і дзяржаве, як кажучь, добра і нам штосьці.

— Грыша сказаў, брыгадзёр значыць, што такі загад: дзевяць вам, адзін нам.

— З вашым Грышам асобная будзе гаворка. А вы — рабіць. Там разьбяромся.

— Я людзям абяцаў, — кажа Грыша, Рыгор Сямёнавіч. Ён ажно зьбялеў. — А так я не магу. Я адмаўляюся.

Нечага падае сшытак старшыню, як адчайны шкаляр настаўніку дзённік.

— Ты што мне соваеш? Ты што тут свае парадкі ўзяўся наводзіць?

Не ўтрывала Вэнэра (потым ніяк не магла сьцяміць, што змусіла, чаму гэтак зрабіла):

— Нават у вайну зь людзьмі такое не выраблялі!

— Што? Што-о? — тырчком паставіў свае рыжыя заплылыя вочы Вашамосьць. Тут і прыезджы начальнік у сінім плашчы і капелюшы не змаўчаў:

— Нельга так, жанчына. Такого ворага пабілі, а вы гэтакія словы, нядобра.

— Вы хіба немцаў пабілі? (О Божа, што я кажу!) Гэта мы ваш палон! Нас забралі ў палон. З дзецьмі разам. І душу і цела ў палон узялі.

— Дык мы горш за немцаў? Выказалася нарэшце, — Вашамосьць ужо не крычыць, але глядзіць так, што сэрца бы рука халодная сьціснула. Вэнэра міжволі пасунулася бліжэй да баб, зайшла за нечую сьпіну. Такое сказаць уголас, і пры гэтых, з раёну! Яна сама сябе не разумела. Вашамосьць адно махнуў рукою, маўляў, што тут, ідзіце і працуйце. Селі ў машыну і паехалі ва Ўюнішчы. Жанчыны глядзяць адна на адну, на тых, хто воддаць назірае за ўсім.

— Так нам і трэба!

— Добра, Грыша, не бядуй! Не такое выраблялі. Табе што, пойдзеш у войска, можа, яшчэ і маці сваю забярэш.

Ну не, усяму ёсьць мера. Пакуль не спадзяваліся ні на што, не паманілі іх справядлівасьцю, людзі нібыта ўжо і ня здольныя былі дамагацца, пратэставаць. А тут як прарвала. Асабліва тое, што дзеці зь імі, зьмерзлыя, саплівыя, ногі ва ўсіх прамоклі, а прыцягнулі дзяцей яны самі, дурніцы. Моўчкі, злосна сталі набіраць у ведры, у кашы бульбу. Антон зрабіў гэта першы, і кош, і вядро напоўніў толькі чырвонай. Вэнэра папрасіла:

— Высып, сыноч, ня трэба.

— Як жа, сьпяшаюся!

— Ну, я прашу. Не чапай ты іх, няхай іх скула балючая чапае.

Сама высыпала кош на сьнег. А праўда, якая ладенькая гэтая чырвоная пасьпешка. Антон зь цяжкім вядром адступіўся ад яе, далей, вачаняты адчайныя: не падыходзь! не мяшайся! Бедны Грыша, бедны Антончык, цяпер вас будуць мяць-ламаць, як раней іншых.

За ляском іх чакалі. Два ўчастковыя міліцыянэ-ры і чамусьці Юнра. Бабы як пабачылі іх, адразу па-выкульвалі свае вёдры, кашы. А тыя ідуць, падыход-зяць нясьпешна. Вэнэра выхапіла-ткі ў Антона вядро, проста з рук давялося вырваць, і таксама высыпала бульбу ў канаву. Але яны да яе папраставалі, ні да кога больш, а толькі да Вэнэры.

— Твая? Зьбяры.

— Не мая і зьбіраць ня буду.

— Ну што ж, так і запішам. — Але нічога пакуль не запісваюць, зграбуюць у вядро бульбу.

— О Божа, вайны на вас няма!

— І гэта запішам.

Нікога, апроч Вэнэры, не затрымалі! Яно і зразуме-ла: камусьці ў калгасе трэба заставацца, працаваць.

Месяц каціўся па рабрыстых начных аблоках, як па грэблі, раптам правальваючыся, чабохтаючыся і зноў-ку вынырваючы — зусім бязгучна, не парушаючы зям-ную цішу. Вакол дому з высачэзным сьветлым дахам цішыню затрымліваў, захоўваў, праглынаючы ўсе гукі, мякка палеглы на дол сьнег.

Затое ўнутры сьцены дому трэсьліліся ад храпу і мармытаньня, здавалася, што і ў сьне людзі некуды бя-гуць з крыкам і задышкаю. Кучна зьбіўшыся пад дахам Вэнэрынага каўчэгу, улады набіраліся моцы дзеля сваёй пастаяннай цяжкай барацьбы з натуральнай хадою існа-ваньня, што і было іх асноўнай справай, клопатам. Узы-дзе сонца, і яны разбрыдуцца выконваць каманды і вы-крыкваць каманды, паслухмяныя слугі і пакутнікі шматгадовага абсурду. На іх трывала ўсё. Але й тыя, каго яны папіхалі, кожны сваім бясьсільлем і пакораю ўтрымліваў у зьвязаным стане ўсіх астатніх. Я цябе не адпускаю на волю, а ты мяне, і мы абодва — яшчэ кагосьці. Калгасныя сходы, куды некалі зганялі сілаю і пагрозамі і дзе людзі спачатку стараліся хоць неяк

адпіхнуць ад сябе чужую волю і дурноту, але потым усё больш безнадзейна змаўкалі, яны, гэтыя сходы зноў раптам набылі значэньне — як спосаб захаваць сябе такімі, якімі не па сваёй волі сталі. Сам баюся і цябе баяцца прымушу! Сам не пайду і цябе ўтрымаю! Неза-лежнасьць цяпер трымала болын, мацней, чым некалі няволя, паншчына. Сьцен, загародак нібыта няма, аб-рынуліся, праржавелі, а паншчына засталася.

За амаль паўвека, што мінулі пасья вайны, Уюні-шчы пакрысе адбудавацца і засяліліся: на месцы зям-лянак і побач зь імі забялелі тонкімі бяровеньнямі, нясь-мелаю абноваю, хаткі ўдоваў. Адыходзячы, адбгаючы ўсё далей да лесу ад Вэнэрынага дому-канторы. Але там іх нагналі тры даўгасьценныя даміны, нават прастарней-шыя за Вэнэрын, — харомы старшыняў. Першую дамі-ну выбудаваў сабе Вашамосьць, праз год-два пасья суду над Вэнэрай. Тут жа прадаў яго аэрадромным службоў-цам і назаўжды зьнік з Уюнішчаў. Як і не было яго. По-тым пастаршынствавала «Савецкая ўлада» (а даклад-ней, ягоная Груня) і таксама пайшла са сваім домам. Яе зьмяніў жыцьцярадасны таўстун з раённай нарых-тоўчай канторы, пасьпеў за паўтары гады даміну аго-раць. Гэты гарэзаваў па-свойму. Падабалася яму пало-хаць баб, калгаснікаў новымі падаткамі, якія вось-вось зноў падвысяць. Альбо тым, што пасья арміі кал-гасных хлопцаў будуць прымусова вяртаць у вёску. А аднойчы наогул адчыбучыў: пазычыў на аэрадроме фор-му вайскоўца, убраўся ў яе і пакаціў па палях. Бабы, вайна! Бачыце, мабілізавалі! Паніка па глыбінцы пана-вала дні тры, вымятаючы соль і запалкі з крамаў і сель-по. Зьнялі яго са старшыняў, пайшоў у нейкую аэрад-ромную кантору, пужаць баб там.

Наступным старшынём стаў Антон Станкевіч. Але пасяліўся не на «старшынёўскай вуліцы», як яе на-звалі, а ў доме маці.

Пасья дзетдому і службы ў войску ён з гарадз-кой жонкаю, старэйшаю за яго ажно на дзесяць гадоў,

вярнуўся ва Ёюнішчы. Да дачкі жонкі дарадзілі яшчэ дзвюх дзяўчатак. Антон спачатку пасяліўся ў нейкай майстэрні-летніку, доўга судзіўся і адсудзіў-такі матчын двор.

Тры сястры Антона зь дзетдому разбрыліся па сьвеце хто куды, малодшая ж Ксюша памерла ад кохліку. Маці не вярнулася са знявольеньня, згінула недзе, быў адзін ліст ад яе, адшукала дзяцей у інтэрнаце. Прасіла пісаць ёй падрабязна, як харчуюцца, у што апранутыш, — пісали, але ад яе болын ні разу не атрымалі. Ні слова.

Антон атабарыўся ва Ёюнішчах учэпіста, усур'ёз. Зрабілі брыгадзірам, затым старшынёю. А каму яшчэ было старшыняваць, з раёну ня надта рваліся на гэты калгас.

А потым усе пачулі слова: «Чарнобыль». І як павар'яцелі — пабеглі. Як раней ад калгасу бегалі. Антон на гэта пазіраў пагардліва. Ён не пабяжыць. Праўда, дзеці, вось каб ня дзеці! Дзяўчаткам раджаць яшчэ, пра гэта столькі гавораць, пішуць. Ненавідзеў гэтую неабходнасьць — ад'яжджаць, уцякаць, і гэтыя гаворкі, і асабліва тых далёкіх пісак. Якія недзе там сядзяць і пішуць, хоць самым бегчы ня трэба. Ня трэба кідаць нажытае і абжытае, гняздо маці, дзедка, прадзедка.

Я ўжо абдумваў, чым магла б завяршыцца апо-весьць пра дзяўчынку Вэнэру, пра калгасьніцу Вэнэру, маці Антона Станкевіча, як сярод іншых лістоў, адрасаваных на Вярхоўны Савет, прачытаў адзін — проста-ткі асабістая крыўда. І во такая мясьціна: «Ведаць бы вам, а лепш ня ведаць, як я ставіў бы да сьценкі такіх, як вы! -Вам нічога не каштуе зруйнаваць наша жыцьцё, якое б яно ні было, але яно наша. І што вы ўсё ганяеце зь месца на месца чарнобыльцаў. А хіба ня вы, разумнікі, нам гэта падстроілі!»

Падумалася, што гэта мог быць ліст Антона, у няясна напісаным адрасе значыўся толькі раён, але менавіта той, прозьвішча росьпісам чытаецца і як «Станкевіч», а ў самім лісьце згадваецца калгас «Запаветы Льліча».

Праўду кажучы, не знаходжу, на чым паставіць кропку. Пад рукою ў мяне старонка тэксту — малітва-мальба Старой.

«І не ўтрывалі яны, грамагласна кажучы: чаму ж, Уладар сьвяты і адзіны, ня судзіш, ня помсьціш жы-вым за кроў нашу?»

Іх ахінулі ў адзежу белую, і сказана было ім, каб крыху супакоіліся на час які, покуль саўдзельнікі іх і браты, якія таксама, як і яны, будуць забітыя, папоў-няць лік».

На што спадзявацца, калі за сьпінаю гэтулькі крыві і хлусьні, самападману і злачынстваў? Бяда прыцгвае бяду, ну а калі яна — касьмічных маштабаў, якой жа сілы гравітацыя ўзьнікае і што яна прывабіць з буду-чыні? Няўжо і сапраўды наш лёс і прызначэньне — памнажаць ахвяры, папаўняць лік ахвяраў? Дзеля аб-валу, прароцтва дзеля. Каб нарэшце пачула неба, умя-шалася.

А можа, дастаткова помніць, што пабывалі ў пек-ле. І не забываць. Вось гэта і вынесьці, з гэтым выйсьці. І не расставацца як мага даўжэй. Пакуль не перадасьцё ў другія рукі ніць мацнейшую.

Дапісваў у Кіеве, пасья таго, як наведаў Бабін Яр. Сьстэма, руйнуючыся і адступаючы, дазволіла габрэям адкрыта прыйсьці туды, дзе іх забівалі. Але паслала зь імі сваіх па-ранейшаму галасістых функцыянераў.

А потым я ўбачыў Сьцяну памяці на Байкавых мо-гілках. Сьцяну, якой быць цяпер і Сьцяною ганьбы ўсё той жа Сьстэмы. У майстэрні Ады Рыбачук і Ўладзімера Мельнічэнкі мы разглядваем твары, постаці, аб'ёмы, сюжэты, выхапленыя зь нябыту ўнутраным зрокам гэ-тых людзей, працаю іх рук. Я паспрабаваў сагнуць мэ-талічны прут, зь якога рыхтаваўся каркас усіх фігур — ня змог. Тысячы прутуў (з дапамогаю дзвюх прымі-тыўных трубак)ы выгнулі па складаным малюнку жа-ночыя рукі загадкавай і ўтрапёнай Ады.

Трынаццаць гадоў эгіпецкай працы, яраснай твор-

часьці двух чалавек і некалькіх памочнікаў-рушэнцаў, і вось калі ад сфэрычнага купалу-неба (і да яго) памкнулася трохсотмэтровая працэсія Жыцьця-Сьмерці — першая ня тое што ва Ўкраіне, але ў краіне першая спроба акцыю разьвітання зь нябожчыкам узняць на ўзровень самой падзеі, Сьмерці чалавека, — забрынкалі ў нейкіх кабінэтах тэлефонныя званкі, прыгналі да сьцяны краны, прывезьлі тony сталных кратаў, горы цэменту і пачалася чарговая акцыя гвалту над чалавечай страсьцю да вольнай творчасьці. Той, якая на калгаснай зямлі, у заводзкіх сьценах амаль усюды ўжо была зьнішчана зласьлівай Утопіяй Кабінэтаў. І толькі сям-там яшчэ цепліцца, прарываецца з-пад коркі зьмярцьвеньня і душагубства. 96 тысяч рублёў было патрачана, каб Сьцяна ажыла абліччамі, абразамі, сюжэтамі, 172 тысячы патрацілі, каб гэта зьнішчыць, заліць, заляпіць цэмэнтам, і таксама паводле спецыяльнай тэхналёгіі, і таксама намаганьнямі розуму, рук, па зацьверджаным праекце (я бачыў яго на паперы).

Сьляпы плястыр-кляп (трохсотмэтровы ў даўжыню, дзесяцімэтровы ў вышыню) шчыльна прыстаў да Сьцяны, якая выгінаецца, як ад болю. Ноччу мяне мучылі кашмары: на твар падае пузам нейкая брыда, спрабую адарваць, адкінуць, задыхаюся... Ада і Валодзя, якія беглі з шчарбіцкага Кіеву ў брэжнеўскую Маскву, пасылалі будучаму чарнобыльскаму злачынцу тэлеграмы: «Сёньня пачалося зьнішчэньне салдацкіх абліччаў»; «Заліты цэмэнтам Прамэтэй ляжачы»...

Я бачыў яго на слайдах — пахаванага Прамэтэя і жанчын, што жнуць ягоны агонь, які прабіваецца праз тоўшчу зямлі. Прабіўся гэты агонь і апынуўся ў руках двух мастакоў з Кіеву. Агонь доўга трымаўся ў родзе Станкевічаў з палескай вёскі Ўюнішчы. Што толькі ні рабілі, каб патушыць яго.

Адзе і Валодзю дазволілі вярнуцца да іх Справы і паспрабаваць вярнуць жыцьцё Сьцяне на Байкавых могілках. Дазваляюць тыя, хто раней забараняў: яны ўсяго

толькі пераставілі сябе на іншыя клетачкі на ўсё той жа шахматнай дошцы Кабінэтаў. Балюча было бачыць, як напалохала мастакоў сама думка, магчымаць вярнуцца на могілкі сваёй няўрымсьлівай працы 20 гадоў пасья. Спецыялісты пакідаюць надзею: паколькі марка цэменту ў разбойнай каманды была іншая, можна разьлічваць, што адпластаваньне адбудзецца, магчымае...

Адпластаваньне магчымае. Але як нам усім страшна пачынаць спачатку, прытым літаральна ўсё. Ці адстане цэмент ад нашых душ, ад нашых твараў? А калі так, дык што там мы знойдзем, пабачым? І ці пазнаем саміх сябе?..

1988-1991 г., 7 верасня.